

Український Свім
Ukrainian World · Ukrainische Welt

Bread
ХЛІБ
Brot

ГОЛОД
Famine
Hunger

ДОСТОЙНИЙ ЧИТАЧУ!

Раді зустрітися з Вами на сторінках нашого журналу.

З 1993 року **УКРАЇНСЬКИЙ СВІТ** публікуємо крім рідної мови ще німецькою і англійською.

Ми дотримуємося своєї первинної концепції – прагнемо досягнути й донести до Вас одвічне дієве знання, набуте багатьма поколіннями українців у процесі духовно-господарської практики, показати єдність українства у часі й просторі, у взаємності з іншими народами. Моральна сила цілісного віро-знання тисячоліттями допомагала нашим людям ладувати своє буття в гармонії з питомою природою, долати труднощі соціуму. В цьому реальному знанні – сила духу, життєвої волі українців: воно живить самосвідомість народу, забезпечує цілісність індивідуального світу й етнічного і формує державу як самоорганізовану суспільну структуру.

Нині Україна живе в напрузі оздоровлення свого духовно-природного єства, відтворення питомого державного устрою, відновлення гідного місця у Світі. Тож мета нашого часопису – різнобічно висвітлювати всі сфери буття Українського світу як етно-культурної, духовно-господарської, гео-політичної реальності, виявляти й поширювати дієвий досвід предків і нинішніх українців з матірньої землі й діаспори, які своїми духовно-інтелектуальними, діловими зусиллями підтримують єдність етнічного світу.

Цілісна інформація про Україну міститься в структурі рубрик: Природа, Люди, Господарство, Державний устрій, Наука, Освіта, Історія, Світогляд, Духовна практика, Філософія, Слово, Мелос, Мальва, Родина, Світочок (для дітей), Спадщина (видатні постаті, пам'ятні дати), Огляд. У їх сукупності виявляється наша культура як процес самореалізації індивіда й етносу у Всеєдиному Світі.

Тож прилучайтеся до пізнання й творення української культурності.

Цим спецвипуском ми надолуємо борг перед Вами за 1993 рік; подальші випуски виходять спареними числами. Періодичність – 12 чисел на рік.

Вартість передплати – у каталозі періодичних видань.

Передплатний індекс: **УКРАЇНСЬКИЙ СВІТ** – 74511.

Зарубіжні читачі можуть передплатити журнал через редакцію.

РЕДАКТОР

УКРАЇНСЬКИЙ СВІТ
UKRAINISCHE WELT
UKRAINIAN WORLD

УНІВЕРСАЛЬНИЙ ІЛЮСТРОВАННИЙ ЖУРНАЛ

Публікується українською,
німецькою, англійською мовами

Рік 2. Березень-грудень 1993. Ч. 3-12.

Засновник:

Товариство зв'язків з українцями за межами України
(Товариство "УКРАЇНА")

Головний редактор
Олександр Шокало
Заст. головного редактора
Петро Варениця
Редактори відділів:
Ольга Бенч,
Валентин Крисаченко,
Олександр Коновець,
Олег Павлов,
Юрій Шилов
Літературний редактор
Світлана Коваленко
Коректор
Людмила Фраймович
Художник
Людмила Мітченко
Художній редактор
Яків Яковенко
Комп'ютерне складання
Євгенія Боцянівської,
Комп'ютерна верстка
Алли Суворової,
Програмне забезпечення
Андрія Суворова

Автори фотоілюстрацій:
Микола Глазок,
Михайло Голяк,
Віктор Грищенко

Мистецьке оформлення
виконала Майстерня
графічного дизайну редакції

З питань уміщення реклами
в нашому журналі
телефонуйте:
(044) 277-23-28
Поштова адреса:
252023, Київ-23, а/с 364

Висловлюємо подяку
редакції квартильного
"УКРАЇНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ"
з Канади за надання
комп'ютерно-редакційного
комплексу

Підписано до друку 20.06.94
Формат 60 x 84/8. Папір
офсетний № 1. Офсетний
друк. Умовн. друк. арк. 7,44.
Умовн. фарб. відб. 13,02.
Обл. вид. арк. 9,82. Зам.
0153312
Ціна договірна

Комбінат друку видавництва
"ПРЕСА УКРАЇНИ"
252047 Київ-47,
пр. Перемоги, 50

ЛЮДИ • СВІТОГЛЯД •
ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ

Олександр ШОКАЛО. Господар – основа
українського суспільства • 4
Валентин КРИСАЧЕНКО. Хліб – мірило
українського буття • 6

ПРИРОДА • ЛЮДИ •
ГОСПОДАРСТВО

НЕПЕРЕВЕРШЕНИЙ ЗНАВЕЦЬ
УКРАЇНСЬКИХ ЧОРНОЗЕМЬ • 8
Василь ДОКУЧАЄВ. Особливість
українських ґрунтів • 9
ПОВЕРНЕННЯ ІЗ ЗАБУТТЯ • 10
Сергій ПОДОЛИНСЬКИЙ. Людська праця
і єдність сили (Уривки) • 11
Громадство й теорія Дарвіна (Уривки) • 12
3 програми українського часопису
«Громада» • 13

ІСТОРІЯ • ГОСПОДАРСТВО

Григорій ВАСИЛЕНКО. Від первісних
хліборобських громад до держави • 14

СЛОВО

Валентина АНТОНЮК. Слово – обєріг
хлібороба • 17

РОДИНА • ГОСПОДАРСТВО

Лідія АРТЮХ. «Хліб та вода – козацька
іда» • 18

ГОСПОДАРСТВО • ІСТОРІЯ

Олег КРИЖАНІВСЬКИЙ. Монастирське
господарство Правобережної України (XVIII
– перша половина XIX ст.) • 20

ОГЛЯД

Олена ТОКАРЧУК. Скільки хліба має
Україна • 23
Анатолій МАЦКО. Проблема злочинності
й захист громадян • 23

ГОСПОДАРСТВО • ДЕРЖАВНИЙ
УСТРІЙ

Василь МАРОЧКО. Селянська кооперація
– могутнє джерело національного
відродження • 24
Геннадій ДМИТРЕНКО. Як зробити україн-
ську економіку високоефективною • 26
Володимир ДІДУРИК. Як же вивести
Україну з кризи? • 27

ОГЛЯД: ПОДІЇ

Оксана УДОВИЧЕНКО, Олена ШВЕЦЬ.
Нарада керівників українознавчих центрів
• 28

ЛЮДИ • ПРИРОДА

Данило і Наталя ЗУБИЦЬКІ. Перша
народна аптека в Україні • 29

МАЛЬВА

Олена ШЕСТАКОВА. Земля, хліб, квіти:
Образ світу Катерини Білокур • 30

ТОЙ ЧОРНИЙ 33-й

Джеймс МЕЙС. Голоси страдників • 34
Українська реакція на голод в Україні
1933 року. Документи • 36
«Голод: 33-й». Інтерв'ю Олександра
КАВУНЕНКА з Лідією КОВАЛЕНКО-МАНЯК
• 37

ГОЛОД: ФАКТИ

Олесь ВОЛЯ. Мор: Склянка висівок • 39
Шпигун федерального розвідувального
бюро Америки • 40
Помста • 42
Катерина ШИЛОВА. Нас влада весь час
затискала в кулак • 43
Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ. Причини
голодомору • 44

ЛЮДИ • ПРИРОДА • ДЕРЖАВНИЙ
УСТРІЙ

Антоніна НАГОРНА. Як здоров'я,
хліборобе? • 47
Олександр СТЕГНІЙ. Соціальний портрет
безробітних України • 49

ОСВІТА

Олександр КОНОВЕЦЬ. До 125-річчя
«Просвіти» • 52

СПАДЩИНА: ВИДАТНІ ПОСТАТІ

Галина СИТА. «...Я весело дивлюсь на
Божий Світ...» • 54
Конференція пам'яті Георгія Вороного • 56

ОГЛЯД: ЛИСТИ, ПРЕЗЕНТАЦІЯ

Ігор ГОРДІЄВСЬКИЙ. За тісну співпрацю
України з Німеччиною • 57
Олег ФЕДИК. Українсько-німецькі стосунки
та їх наслідки • 58
Костянтин ЗЕЛЕНКО. Малкольм Макґерідж
– людина мужньої чесності • 58
«Дніпро-Темза». Інтерв'ю з Леонідом
ГАМБУРГОМ • 59

ЛЮДИ • ІСТОРІЯ

Володимир СЕРГІЙЧУК. Німці в Україні
(Продовження) • 60
Віктор ГРИЩЕНКО. Асканія-Нова • 62
Валентин КРИСАЧЕНКО. Хліборобство • 64

На 1-й сторінці обкладинки: Олена КУЛЬЧИЦЬКА. Жінка зі снопом. 1939.
На 2-й сторінці обкладинки: Прохпн КОЛІСНИК. Пам'яті батька. 1990.
На 34-й сторінці: Микола МОРОЗОВСЬКИЙ. Поминальний хліб. 1993.

Олександр
ШОКАЛОГОСПОДАР —
ОСНОВА
УКРАЇНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА

Праісторію України не зафіксовано звичним для нинішніх людей лінійним письмом. Однак наша праісторія засвідчує себе природним чином сама — передусім унікальними набутками агрокультури. Історія українського рільництва прочитується в глибинах чи не найбагатшого у світі хлібородного ґрунту — чорнозему, що є природно-історичним тілом, плодом багатовікової взаємодії хлібороба з питомою землею. Ґрунт — живий організм. У пучці чорнозему містяться мільйони бактерій — цілий мікросвіт. Сантиметр ґрунту виростає за 300 років¹. А товща українських чорноземів, зокрема на Лівобережжі Дніпра, сягає понад два метри. Скільки ж то поколінь люду доклало своєї праці до цієї землі, аби виростити такі багаті ґрунти?

Безліч природно-культурних, зокрема археологічних, фактів свідчать, що понад сім тисяч років тому на землях України відбувся перехід од первісного, привласнювального господарювання до продуктивного — до скотарства й хліборобства. Від свого першопочатку українське аграрництво формувалося циклічно: орачі-хлібороби користувалися своєю землею лише по кілька десятків років (аби не виснажувати її вкрай), потім будували нові поселення й освоювали нові землі, а на звільненій од ріллі толокуючий простір приходили скотарі з табунами худоби, і земля знову набиралася родючої снаги (під травостоєм і природнім підживленням наростає гумус). Отак нескінченно скотарі й хлібороби підтримували багатовікову сівозміну українського поля, нарощуючи безцінний скарб, живе тіло своєї землі — хлібородний ґрунт, і творили поле етнічного духу.

Хліборобський народ не завойовував чужих земель, бо всю енергію вкладав у плекання своєї рідної. Життя хліборобського люду невіддільне од землі-годувальниці. Для українців одвіку Земля була втіленням жіночої первини й материнства, як Сонце — чоловічої й батьківства. Українець ставився до землі як до живої істоти. Більше того, він перебував у священній інтимній єдності з питомою землею — любив її, як дружину. Цим моральним принципом аргументував М. Гоголь згубність для людини й природи пролетаризації селянина (саме тоді, в середині XIX ст., над Європою виник привид комунізації): «...Хіба можна розділити селянина з землею?.. Ви тільки подумайте, що селянин наш плаче на radoцях, побачивши землю свою. Деякі припадають до землі й цілують її, наче кохану. Це щось та означає!.. Ось над цим і треба поміркувати...».

На таких світоглядних засадах протягом тисячоліть творилася унікальна українська агрокультура. Згідно з дослідженнями великого знавця українських ґрунтів В. Докучаєва, в Україні здавна існували семи-, дев'яти-, одинадцяти- й навіть тридцятидвопільні сівозміни. А вже наприкінці минулого століття запанувала горезвісна трипілька, яка спричинила страшні неврожаї. Та все одно Україна ще зберігала за собою стародавню славу світової житниці.

Українське хліборобство — неоціненний набуток аграрного досвіду людства. Поле України плекали протягом тисячоліть етнокультурної селекції сотні поколінь хліборобів і скотарів як свій спільний господарсько-духовний простір. У цьому осонченному

просторі, в процесі вільної праці витворилася верства господарів – енергопродуктивна основа Українського світу. У різні епохи по-різному називалися суспільства на українських землях, та суть їхня була єдина – всі вони плекали миротворчу аграрну культуру, самореалізуючи своє природно-духовне єство. Для наших предків освоєння хлібородного поля – не самоціль біологічного існування, а засіб духовного буття. Тому праця українця-господаря на своїй рідній землі з молитвою до Сонця одвіку священна – такий духовний тип етносу.

Це підтверджується священнодійствами й ритуальними усними текстами нашого річного обрядового кола. По суті українське обрядове коло – це природно-духовна практика одкровення, система вірознання, ведична релігія світлосповідування. Ціле життя українця підпорядковане через священнодійства річного Сонячного циклу Всеєдиному Ладові.

А оскільки Сонце – уособлення Всеєдиного Світла, то хлібороби усвідомлювали себе дітьми Духа Світла. Звідси спільний для всіх аграрних народів архетип світла – ОР (інші форми: ОЛ, АР, АЛ, РА, ЛА), що водночас є найменням Духа Світла. Звідси й теонімічне самонаймення перших хліборобів Євразії – *орі*, тобто сповідники Духа Світла². А звідси вже похідні: синонім *хлібороба* – *орач*, назва його першого знаряддя – *рало* і праці – *орання*, в процесі якої орач ніби *ворує-вливає* в землю сонячне світло. А *зорана-осончена земля* – це і є *лан, поле*. Тому *орі* мають ще одне наймення – *поляни*.

На моральній основі світлосповідування *орійські* народи обживали простір свого природно-духовного буття – своє біо-духовне поле.

Від архетипу ОР походить і астральне наймення *Україна*, і небесний прообраз земної України – *Вирій*. Наймення нашої землі первісно звучало як *Киренія* або *Кранія*. Архетип КИР означає *поле*, а КРАН – *журавель*, птах-посланець Духа Світла *Ора* і водночас тотем українців. Тому наймення *Україна-Киренія* можна прочитувати як *Полянія*, а *Україна-Україня* – як *Земля сонячної благодати* або *Земля предківського духу* (архетип У означає – *предок*). А від теонімічного наймення питомої землі походить і самонаймення народу – *українці*, що в ньому закодовано інформацію про генетичний і духовний тип етносу.

Орійські народи-коліна виростають з одного спільного духовного осердя, з однієї традиції, як гілки-покоління одного дерева. І в усіх *орійських* суспільствах найвище шанується хліборобство – миротворча основа людського життя. «Хто хліб дбає, того Бог кохає», – зберігає одвічну істину усна пам'ять українців. «Хто сіє хліб, той сіє праведність», – проголосив Заратустра понад три тисячі років тому принцип своєї духовно-господарської реформи, що й записано в Авесті. «Хлібороб, коли він такий, яким йому належить бути, невдовзі перевищує навіть ангелів небесних», – свідчить ще одне давньоіранське джерело: «Книга просвітлення». Основною продуктивною верствою всіх *орійських* суспільств одвіку були господарі – скотарі й хлібороби, які в злагоді з духовною і військовою верствами забезпечували цілісність етнічного єства. Ладуюче духовне осердя традиційного українського суспільства – цілісна міфо-релігійна свідомість, яка узгоджує особисте життя людини з природою, громадою і Всеєдиним Світом, підтримує етнічне єство у процесі Всеєдиного Буття.

На моральних засадах *орійської* світоглядної, духовно-господарської традиції ґрунтується теорія пер-

шого світового вченого-еколога С.Подолінського, яка поєднує фізичне вчення про енергію й економічне вчення. Суть цієї теорії в тому, що функцією біосфери і всього живого на Землі є нагромадження космічної енергії. Згідно з С.Подолінським, провідна функція в суспільстві має належати аграріям, бо тільки вони своєю життєдіяльністю сприяють природному біосферному процесові нагромадження космічно-сонячної енергії в рослинних організмах – творять основу земного життя людини; а не тим, хто в процесі техногенної діяльності споживає, спалює, розпоршує енергію, навіть накопичену минулими біосферами.

Традиційний духовно-господарський устрій давнього українського суспільства керувався звичаєвим правом, «філософією природи» (П.Куліш) і утримувався гармонійною триверстовою структурою. І ота етнічна держава як самоорганізовувана суспільна структура витворилася ще в пору давньоорійської «священної демократії» (коли суспільством ладувала духовна верства) й підтримувалася в киммерійській, скіфській і антській періоди української історії. А почала її гнітити військова монархія зайшлих на Полянську землю воєв-русів. Далі традиційний суспільний лад України триста років деформувало Московське монголо-руське царство. І остаточно доруйнував нашу суспільну структуру паразитуючий монстр – більшовицька колгосп-імперія, великодержавницьку політику якої скомбіновано з імперської політики Візантії, Києво-руської монархії, Золотої Орди й Московського царства.

Нищення традиційної структури українського суспільства – геноцид України – триває вже тисячу років. Спершу було викорінено духовну верству через насильницьке запровадження руською військово-монархічною владою церковно-християнської ідеології. Потім систематично нищено питому військово-адміністративну верству, й нарешті Московська монархія доконала захисну українську силу, зруйнувавши лицарський орден козаків – цей давньоорійський духовно-військовий релікт, – що відродив був в Україні демократичний державний устрій у формі козацької республіки. А довершили руйну зловісні більшовицькі колективізація, індустріалізація, пролетаризація й голодомор, які умертвили мільйони хліборобів України, паралізували в живих чуття господарів рідної землі. Донищивши верстви українського суспільства (релікти їх дожили до кінця 20-х років ХХ ст.), більшовицька диктатура запровадила у своїй державі фактично два стани: рабів і паразитів.

І ось нині, через природні збурення пригніченого етнічного єства, на поверхні знову опинилися мімікруючі політичні зверхники, які містифікуючи людську масу, лукаво вболоваючи за народ, за землю, за Вітчизну, провадять за новими «демократичними» лаштунками стару *сзүйську* політику.

Не стане Україна незалежною демократичною державою, доки не стане незалежний від демагогіво-логократів господар – власник своєї землі, виробник суспільного достатку, доки український люд не виявить у собі одвічної свідомої волі до життя й не поверне із забуття живої пам'яті етнічного духу, що єднає покоління народу, доки не самоструктурується на традиційних верстових засадах у духовно-природно цілісність наше етнічне єство.

- 1 Та нині українські ґрунти-чорноземи гинуть з катастрофічною швидкістю – сантиметр за три роки (процес руйнації в 100 разів швидший за процес творення).
- 2 Таке саме значення має й спільноетнічне наймення – *слов'янин*, що походить від духовного поняття *слово*, яке містить сонячний *орійський* архетип – *Сол*.

Валентин КРИСАЧЕНКО

ХЛІБ — МІРИЛО УКРАЇНСЬКОГО БУТТЯ

Для українця хліб — не тільки і не стільки їжа, джерело вуглеводів, повсякденна страва. Хліб для нього — і частка його власної сутності, й сакральна первина. З одного боку, хліб — утір суто земний, зрозумілий, життєтворний, життєутверджуючий, а з другого — тасмичне, створене людиною ество, що випромінює ауру цноти, чистоти, духовності. Відтак, хліб — сотворене душею, розумом та руками людини земне життєве тіло — повертається до неї самої як посланець абсолютної духовності, як мірило людського буття і людських діянь. Таке сприйняття хліба притаманне й іншим хліборобським народам.

Хліб не має безпосередніх аналогів ні в природі, ні в культурі. Як щось окремішне, якісно відмінне від інших утворень універсуму, хліб єднає собою субстанційний світ, з якого вийшла людина, і світ ментально-духовний, який вона сама витворила. Таким чином хліб об'єднує природу й людину, олюднює першу і натуралізує другу. Як явище світоглядне, репрезентант духовно-практичного освоєння людиною світу хліб постає віссю, центром організованості людського життя. Виростивши зерно і витворивши хліб, людина переліла в себе життєдайні імпульси універсуму; віддаючи своєму творінню належне, пошановуючи і споживаючи його, людина повертається до одвічних законів єдиносущого, підпорядковуючись його мудрості та доцільності.

На теренах нинішньої України люди мешкали здавна, принаймні останні сотні тисяч років. І саме тут, за авторитетними свідченнями фахівців, було одомашнено диких тура та коня, винайдено колесо, що мало величезні речовинно-енергетичні та комунікативні наслідки.¹ І сталося це в добу сурьско-дніпровської культури, тобто 7 тис. років тому. В ранньотрипільську пору (6–5,5 тис. років тому) селяни вже використовували не лише мотуку, а й, за переконливим свідченням українського археолога С.М.Бібікова, соху, яку тягла пара волів. На межі 7–6 тисяч років тому знайдено безперечні докази використання на території України культурних рослин, зокрема декілька видів пшениці, ячменю, вівса, жита, проса та інших культур. І якщо навіть центри походження культурних рослин відносити за межі України,

то саме тут постали в поєднанні природні умови, технологічні зрушення, демографічні та цивілізаційно-культурні чинники, які призвели до швидкого формування першої хліборобської держави Євразії, праукраїнської Країни Хліборобів — Аратти-Оратанії (серед археологів відомої дотепер як «трипільська культура»).

Та повернімося до хліба. У часи доаграрні, «дохлібні», демографічна місткість довкілля, тобто кількість людей, що може прогнудуватися на певній території, була дуже незначна. Скажімо, в суворих умовах верхнього палеоліту на території Центральної Італії одночасно мешкало близько 800–1600 осіб; на території східної Німеччини — 1500 осіб; навіть на таких сприятливих територіях як Франція чи Наддніпрянська Україна налічувалось водночас не більше 20 тис. мешканців. Хліб — ось вирішальна причина стародавнього демографічного поступу.

Тут слід зробити одне застереження. Поява хліба зробила пов'язується з виникненням аграрництва. Але є підстави вважати, що хліб споживали ще до продукуючого господарювання. Починаючи з доби пізнього мезоліту, у лісостеповій смузі Європи (а отже, і в Україні) почали формуватися напівосідлі спільноти й створилися передумови для технологічних проривів. У процесі господарчої діяльності мисливці та рибалки здійснювали також інтенсивне збирання урожаю дикоростучих рослин, з яких готували високопоживну їжу, хлібну. Такий висновок підкріплюється спостереженнями

за культурою традиційних етносів, наприклад, каліфорнійських індіанців: не знаючи хліборобства, вони лущили насіння дикоростучих злаків, горіхів, жолудів, сушили, товкли в ступах і з борошна пекли коржи або варили борошняну кашу². Як би там не було, але напівосідле господарювання праукраїнців у лісостепу із споживанням хліба, з наближенням джерел їжі до людини, спричинилося до помітного демографічного приросту на наших землях: демографічна місткість довкілля зростає в десятки і сотні разів. Отже, хліб ще до хліборобства здобув пошанування як примножуюче людність ество, як джерело сили та здоров'я.

У пору трипільської культури — Аратти-Оратанії — з її розвиненим хліборобством та скотарством, життєдайний потенціал хліба виявився вповні. Потужність хліборобського довкілля зростає настільки, що прото міста тогочасної людності України займали площі до двох–трьох сотень, навіть півтисячі гектарів³. Не кожна європейська столиця навіть пізніших часів могла похвалитися подібними обширами. Причому трипільські прото міста були великими хліборобськими поселеннями. Тобто, концентрація людей у місті не призводила до відчуження їх від землі, не порушувала традиційних гармонійних взаємин з довкіллям. Такий тип цивілізаційного поступу дослідники іменують «неурбанізаційним» (В.Н. Масон).

Варто звернути увагу також на ту принципову обставину, що, як і нині, в давні часи хліб вирощували на теренах усієї України, а не лише, як дехто вважає, в Середньому Придніпров'ї. Так, здавна квітло хліборобство в Північному Надчорномор'ї та в Криму. Хлібороби цього регіону також орали землю плугом, практикували двопільну систему землекористування, застосовували добрива та іригацію, а висівали головню м'які сорти пшениці, ячмінь і просо, причому вирощували і ярину, й озимину. Виробничі потужності регіону дозволяли задовольняти власні потреби у хлібі й експортувати значну кількість зерна в інші краї, що неодноразово відзначали античні автори. Демосфен, наприклад, у «Промові супроти Лептина», звертаючись до співвітчизників, виголосив: «Ви ж, звичайно, відаєте, що до нас завозиться хліба значно більше, ніж до всіх інших. Хліб, що привозиться водою з Понту, за

кількістю дорівнює усьому, що завозиться з інших ринків. І зрозуміло: таке відбувається не лише тому, що ця земля виробляє величезну кількість хліба, а й тому, що її правитель Левкон офірував безмитними купцям, які везуть хліб до Афін, і оприлюднив указ, аби прямуючи до вас вантажились перші». Так само пише й Страбон у своїй «Географії»: «Що ж стосується Херсонесу, то, за винятком гірської області на морському березі до Феодосії, вся навколишня частина його — рівнина з гарним ґрунтом, надзвичайно багата хлібом...». Арріан у V ст. зауважує про Дніпро: «Ця ріка Борисфен корисніша від усіх інших; вона рясніє великими рибинами, дає багато хлібних рослин і пасовищ для худоби». Подібних свідчень можна навести багато.

Нещодавно фахівці, використовуючи сучасні методи екстраполяції, спробували вирахувати хліборобські потужності основних економічних зон Північного Понту та їх експортні можливості. Виявилось, лише округа Боспору щорічно могла вивозити від 40 до 65 тис. т товарного зерна⁴. До речі, середня врожайність на землях Боспору, Тіри, Ольвії та Херсонесу у IV—III ст. до н.е. становила 8—14 пудів з гектара, в період Київської Русі у лісостеповій смузі — близько 7,3; і в XX ст. (1930—37 рр.) у Криму — 7,85. Стабільність, гідна подиву.

Слід також спростувати застереження щодо скіфів Нижньої Наддніпрянини як суто скотарів-кочовиків. Виявляється, культурні шари скіфських нижньодніпровських поселень IV ст. до н.е. містять знахідки, які свідчать про виникнення та розвиток у них хліборобства. Використовуючи звичний для степу перелоговий спосіб землекористування, скіфи вирощували ячмінь, просо, пшеницю, жито й горох. Нагадаємо, що при перелоговій системі обробітку ґрунту земля декілька років засивається, а потім роки десять толокує. Це призвичаювало до осідлості, до стабільного залюднення простору. Отже, скіфи-кочівники не були таким перекотиполею, як їх звично зображують, не кажучи вже про скіфів царських чи скіфів-хліборобів.

Тут немає змоги докладно зупинитися на еволюції хліборобства в подальші часи, включно до сучасності. Завважимо лише, що виняткову працелюбність та господарський хист українських селян, як і родючість їхньої землі, однодушно відзначали практично всі чужоземці, яких доля закидала в Україну. Аби упевнитися в цьому, достатньо погортати трактати чи діяриуши минулих: «Денник посольства до великого князя Литовського Витовта» Коирада Кібурга (1397), «Подорож з посольством» Жільбера де Лянуа (1412), «Мемуари» Михайла Литвина (1550), «Опис Польського королівства» Блеза де Віженера (1573), «Подорож імператорського посольства на Запорозжя» Еріха Лясоти (1594), «Спогади про подорож» Жана де Люка (1625), «Опис України» Гійома Левассера де Боплана (1650), «Подорож Антиохійського патріарха Макарія» Павла Алеппського (XVII ст.),

«Реляцію» Максиміліана Емануїла (1709), «Історію Карла XII» Вольтера (1731), «Подорожні записки» Василя Зуєва (1781—82 рр.), «Подорож з Волині до Херсону» Йогана Меллера (1802) та багато інших документів, не кажучи вже про свідчення людей цієї землі. Фундаментальний аналіз традицій, економічних засад та потенцій українського хліборобства можна знайти у працях Д.І.Яворницького, М.С.Грушевського, М.Є.Слабченка та інших авторів.

Академік В.І.Вернадський, спираючись на підрахунки відомого українського економіста К.Воблого, відзначав «видатну роль» України у світовому виробництві хліба (дані 1907—1912 рр.), зокрема: пшениці — 4,1% світового продукту, вівса — 3,9%, жита — 8,5%, ячменю — 14,3%⁵. І це, до речі, хліб України без тих її земель — Волині, Галичини, Буковини, Закарпаття, Подунав'я, та ін., які на той час виходили до складу інших держав.

І ось тоталітарна система зуміла тут — у світовій житниці — спричинити безпрецедентні голодомори-геноциди 1921—22, 1932—33, 1946—47 років. Панування тоталітаризму призвело до того, що за 70 з лишком літ частка України у світовому виробництві зерна впала від 7,1 до 1,59%. Причини цього — нищення українського хлібороба й хижацьке ставлення до землі.

Тож згадаймо: ми, українці, одвіку пошановували хліб і любили землю. Хліб породжувала земля, тому й до неї — поборжене ставлення. Вважалося, що «тріх землю пороти», тож, аби не порушити життеродности землі, не поруйнувати її не «прогнівати» землю, обробіток її супроводжувався численними засторогами та обрядами⁶. Земля пошановувалась як святиня, і це ставлення до неї — суто хліборобське, а не, скажімо, мисливське чи рибальське.

Особливої застережливості в ставленні українця до землі сповнене Благовіщення, що святкується 7 квітня. Згідно з прадавнім віруванням, творець прикладає свою голову до землі, аби розбудити її та дати їй дихання; а тому до Благовіщення ні в якому разі не можна рушити землю⁷. Добродісно чоловікові слід берегти цноту землі аж доти, доки все не почне оживати, відроджуватися, тобто по Благовіщенню. Подібне дбайливе ставлення до землі властиве було українському селянинові й з погляду практикованої агротехніки та технології. Як правило, використовувалась трипільна система господарювання, за якою поле ділилося на три частини: на одній випасали худобу, на другій сіяли ярину, а на третій — озимину; таким чином частина землі постійно відпочивала, зберігаючи свою чистоту й родючість.

Як земля, так і хліб супроводжував людину все життя — від народження до смерті. А тому навколо нього витворилась низка календарно-обрядових священодійств. На Різдва господиня застеляє стіл святковою скатертину й кладе на неї хлібину зі свічкою посередині. У кутку пишасться Дідух (перев'язаний стрічкою тулий необмолочений сніп жита чи пшениці) — саме

його як символа святого Хлібного Духа пробуде витіснити з нашої обрядовості європейська новорічна ялинка.

Так само й початок Нового року одвіку віншується хлібом як найвищою культурно-природною цінністю. Добре знаний досі звичай засівання: рано-вранці на Новий рік діти ходять по хатах родичів та сусідів і, посіваючи житом, пшеницею, вівсом, зичать господарям: «На щастя, на здоров'я, на Новий рік, роди, Боже, жито, пшеницю і всяку пашинцю».

Виняткове символічне й духовно-практичне значення має хліб у вигляді великодньої паски. Справою не лише кулінарного мистецтва, а й убезпеченого, світоглядно-гармонійного життя, було спекти паску пухку, з верхом, водночас тугеньку й кріпеньку. Такий хліб, звісно, і святити було не соромно.

Одвіку, в українській хаті хліб, накритий чистим рушником, мав бути на столі щодня. Хлібом стрічали гостей, благословляли наречених, хліб несли з собою на святкування народин, хрестин, закопували під слупи нової хати, з хлібом проводжали небижчика на той світ. Хліб справді був мірилом людського буття, мірилом людяності. Кажемо, на жаль, був, бо й до хліба тоталітаризм призвичаював людей лише як до джерела кілокалорій, і не більше. І цим також руйнував душі людські, здоров'я нації. Вочевидь, потуги Відродження, на які нині спромагається Україна, повинні спрямовуватись і на реабілітацію хліба як святині, Хліба як мірила суто українського буття.

1. Див.: Ефременко П.П. Первобытное общество. — К.: Изд-во АН УССР, 1953. — С.663, История Европы. Т.1. Древняя Европа. — М.: Наука, 1988. — С.704; Кузи П. Человеческий мир. — М.: Прогресс, 1988, С.368.
2. Генрих Кунов. Всеобщая история хозяйства. Обзор хозяйственного развития от примитивного собирающего хозяйства до развитого капитализма. Т.1. Хозяйство первобытных и полукультурных народов. — М. — Л.: ГИЗ, 1929. — С.115 (554).
3. Див.: Відейко М.Ю. Перший Всесоюзний польовий семінар «Ранньоселеробські поселення-гіганти трипільської культури на Україні» (Таліанки, 1—7 серпня 1990 р.) // Археологія, 1992. — № 1. — С.154—157; Шмаглій М.М., Відейко М.Ю. Трипільські поселення на Черкащині // Археологія, 1992. — № 3. — С.124—130 та ін.
4. Крижицький С.Д., Щеглов О.М. Про зерновий потенціал античних держав Північного Причорномор'я // Археологія, 1991. — № 1. — С.46—56.
5. В.І. Вернадський. (О живом известие) // В.І.Вернадський. Жизнь и деятельность на Украине. — К.: Наук. думка, 1988. — С.245.
6. Володимир Шухевич. Гудульщина. Ч. II // Матеріали до українсько-руської етимології. Т. IV. — Львів: НТШ, 1901. — С.164.
7. Див.: Зубрицький М. Народний календар, народні звичаї і повірки, прив'язані до днів в тижні і до рокових свят (записані у Мшанці Староміського повіту і по сусідніх селах) // Матеріали до українсько-руської етимології. Т. III. — Л.: НТШ, 1890. — С.40—44 та ін.

НЕПЕРЕВЕРШЕНИЙ ЗНАВЕЦЬ УКРАЇНСЬКИХ ЧОРНОЗЕМІВ

ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ ДОКУЧАЄВ народився 17 лютого 1846 р. на Смоленщині. Його батько був священником, і сам Докучаєв також думав про духовну кар'єру. Та природознавство перемогло, і замість духовної академії Докучаєв вступає на фізико-математичний факультет Петербурзького університету, а з осені 1872 — він уже хранитель геологічного кабінету. Блискуче розпочавши свою наукову кар'єру як геолог, він поступово переходить до вивчення того природного феномену, який є основою всього і вся, — ґрунту. З 1876 року, коли Вільне економічне товариство запросило його до співпраці в Чорноземній комісії, і до кінця своїх днів (помер 26 жовтня 1903 р. в Петербурзі), ґрунт — альфа і омега творчості Докучаєва.

Головна книга Докучаєва — «Руський чернозем» (1883); з нею тісно пов'язана праця «Наші степи колись і тепер» (1892). У створеному і очоленому ним Ново-Александрійському інституті сільського господарства та лісівництва Докучаєв зміг свої висновки в царині генетичного ґрунтознавства, а саме так іменуються створена ним наука, подвигнути на потребу хліборобства тодішньої Росії.

Особлива увага Докучаєва була прикута до ґрунтів України. І це не випадково, адже наші черноземи вважались еталонами. Свою першу поїздку сюди він здійснив ще у 1877 р., наступну — у 1878 р. Саме після них Докучаєв дав класичне визначення нормального чернозему; якраз тоді він приходить до фундаментального висновку своєї теорії, що ґрунт виступає як самостійне тіло, має своє особливе походження і свої власні, тільки йому належні ознаки. Ґрунт перестав бути для науки «пилом земним»,

підстилкою, набором мінеральних елементів чи ще чогось: генетичне ґрунтознавство стверджувало, що це особливе (біокосне, як пізніше скаже Вернадський) тіло природи. На жаль, ще не скоро цей теоретичний висновок стане мірилом практики сільського господарства.

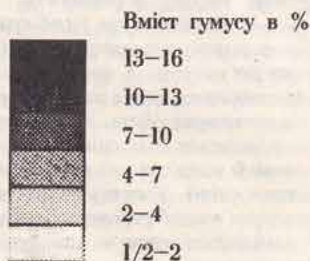
Для України праці Докучаєва особливо цінні ще й тим, що фактичні дані, які містяться в них, дають змогу об'єктивно оцінити жахливі втрати національного багатства, до яких спричинилось хижацьке землеволодіння за часів тоталітаризму. Адже щорічно з кожного гектара розораних схилів змивається 30–40 т гумусу, а з площ, зайнятих просапними культурами, — 100–200 т. А розораність земель в Україні не має світових прецедентів — 57% її земельного фонду. Тож задумаймося, з яким набутком ми приходимо до початку третього тисячоліття.

Докучаєв з висоти власного генія розкрив нам очі на те, яке багатство маємо. Але чи хочуть ті очі бачити це, чи можуть їхні володарі щось відати?..

Валентин Крисаченко

Українські ґрунти
(фрагмент карти, що її склав В.В.Докучаєв)

ОСОБЛИВІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ҐРУНТІВ

Уривок із праці «РУСЬКИЙ ЧОРНОЗЕМ»

... Зводячи до одного знаменника всі найголовніші ґрунтові особливості південно-західної Росії*, їх можна сформулювати так:

1. Кількість гумусу в ґрунтах південно-західної Росії не перевищує, пересічно, 4,5% (власне — 4,40%). І це дуже важливе положення можна вважати нині доведеним остаточно; воно засноване на 67 аналізах (2) ґрунтових зразків, які я зібрав у найрізноманітніших куточках цієї території...
2. Дуже характерним є також, що коли поділити південно-західну Росію на дві половини а) по лівій і б) по правій бік Дніпра, то виявляється, що в першій половині ґрунти містять у собі гумусу (середнє з 35 зразків) 4,554 %, у другій (середнє з 32 зразків) — 4,242%. Поза сумнівом, що тим самим причинам, які привели до цієї відмінності, завдячує своїм походженням і той факт, що на лівому бережжі Дніпра є майже всі зразки з максимальним вмістом гумусу, такими є ґрунти Охочівки (7,301%), Мар'їного-Плоского (7,319%), Пісочина (8,786%), Лозової (8,519%) і Гайворона (7,585%); а на правому бережжі Дніпра чорнозем з 7,196% гумусу трапився один тільки раз, біля станції Роздільної.
3. Зрозуміло, що у зв'язку з порівняно невеликим, вмістом органічних речовин у чорноземах південно-західної Росії вони не можуть бути такими ж темними, як наприклад, ґрунти північно-східної чорноземної Росії. А втім, я мушу застерегти, що в багатьох випадках... — різниця в кольорі аж ніяк не відповідає відмінності у вмісті органічних речовин. Твердження проф. Борисяка, що «чорнозем Полтавської губернії за густотою чорного кольору помітно перевершує орловський і рязанський», очевидно, може бути справедливим тільки щодо північних повітів останніх двох губерній.
4. Маса штучних і природних розрізів, які я бачив, а також наведені вище вимірювання, виразно засвідчують, що пересічну товщину чорнозему південно-західної Росії можна оцінити в 81–84 см — величина, як побачимо нижче, значно більша, ніж у будь-яких інших чорноземів; причому й тут між ґрунтами лівого й правого берега помітно певну різницю: в перших пересічна товщина = 79 см, у других = 86–89. Не кажучи вже про те, що порівняно велика товщина ґрунтів південно-західної Росії вказує на певний характер їхніх материнських порід. Ця обставина є важливою ще й у тому відношенні, що значно скорочує відмінність у вмісті гумусу в ґрунтах південно-західної і північно-східної чорноземної Росії. Воно й зрозуміло: у чорноземі району, який ми розглядаємо, ця кількість гумусу розподіляється в більшій масі, ніж у ґрунтів, значно тонших.

5. Безпосередньо пов'язана з положеннями першим і четвертим ще одна особливість ґрунтів південно-західної Росії: тут різниця в кількості гумусу за різними горизонтами того самого ґрунту має бути незрівнянно менша, ніж у ґрунтів порівняно не таких товстих і багатших на гумус. Дійсність, звичайно, цілком підтверджує це: крім наведених даних проф. Шмідта, тут можна вказати ще й на аналізи Шешукова, з яких видно, що згаданий вище ґрунт хутора Одай Уманського повіту на глибині до 15 см, містить гумусу 5,962%, на глибині 53 см — 2,878%, нарешті, з глибини 96 см — 1,156%. Зрозуміло, так само невеликою мала бути різниця й у кольорі ґрунтів, узятих на різних горизонтах.
6. Усі ті визначення питомої ваги зібраних мною ґрунтів, що їх зробив у агрономічному кабінеті С.-Петербурзького університету п. Бурмачевський, одностайно констатують той знаменний факт, що чорнозем і сірі землі південно-західної Росії мають порівняно дуже високу питому вагу..., пересічно, питому вагу ґрунтів південно-західної Росії можна прийняти в 2,62.

І цю обставину не можна лишати поза увагою, оцінюючи порівняну бідність на гумус ґрунтів, які ми розглядаємо. Річ у тому, що для визначення органічних речовин у всіх загалом ґрунтах береться завжди приблизно одна й та сама наважка, близько 5 г; оскільки питома вага піску = 2,6, а глини = 2,2, то, зрозуміло, що для аналізу ґрунтів глинястих беруть більший обсяг ґрунту, а для дослідження ґрунтів піщаних — менший; отже, в першому випадку на дану вагу взятого ґрунту має припадати порівняно більше гумусу, а в другому — менше, бо гумус розподіляється в ґрунтах більш чи менш рівномірно для повних горизонтів.

Таким чином,

- порівняно невеликий вміст органічних речовин,
- їхній вкрай поступовий розподіл по різних ґрунтових горизонтах,
- значна потужність,
- порівняно слабкий темний колір і, нарешті,
- висока питома вага — ось головні риси в габітусі ґрунтів південно-західної Росії; це вони, як побачимо нижче, і відрізняють чорнозем, який ми розглядаємо, від подібних ґрунтів середньої та північно-східної чорноземної Росії.

* Під географічним поняттям «південно-західна Росія» В. Докучаєв описує землі України, які входили тоді до складу Російської імперії.

ПОВЕРНЕННЯ ІЗ ЗАБУТТЯ

СЕРГІЙ АНДРІЙОВИЧ ПОДОЛИНСЬКИЙ належить до тих мислителів, яким доля дає дуже короткий час для творчості, але насичує його до безмежжя: зблизнувши, вони полишають ідеї, до яких сучасникам ще йти і йти.

Народився Сергій Подолинський 19 листопада 1850 р. у селі Ярославка Звенигородського повіту на Київщині (нині Шполянський р-н Черкащини). Там, у серці України, він востав дух волі й народної мудрості і впріє – син російського поета «пушкінського кола» – у видатну постать української науки та національного відродження.

У 1871 р. Подолинський закінчує Київський університет, в якому тісно зішлюся із М.Зібером, В.Антоновичем, О.Русовим. Вирішивши наприкінці цього ж року за кордон, він різко змінює напрямок своїх студій – вивчає в провідних університетах Європи медицину, фізіологію, соціологію, економіку, бажючи прислужитися своєму народові і теоретично, і практично. В цей же час він співпрацює у відомому журналі П.Л.Лаврова «Вперед», де друкує низку статей на соціальні, медико-гігієнічні та національні теми.

Та головне для Подолинського зосереджене навколо двох проблем. З одного боку, він надає особливої уваги становленню національно-визвольного руху, сприяючи творенню національно-культурних громад, часописів тощо. Так, спільно з М.Драгомановим та М.Павликом, Подолинський організовує український часопис «Громада», який друкувався у Женеві. Орієнтація видання була на вільну Українчу – демократичну державу, що гарантує всі права своїм громадянам, етнічним та соціальним групам, спрямовуючи багатства природи й суспільства на благо людини. З другого боку, Подолинський розробляє методологічні підвалини і створює оригінальну теорію еколого-економічного розвитку людства, яку викладає у низці праць, які, крім української, з'явилися у 80-х рр. XIX ст. англійською, французькою, німецькою, італійською, російською мовами. В центрі уваги вченого – людська праця як перерозподільювач енергії на Землі. Світ для Подолинського – єдність, у якій може накопичуватися сонячна енергія, де завдяки людській праці збільшується «енергетичний бюджет» на поверхні Землі.

Неважко помітити в ідеях Подолинського передхоплення сучасних концепцій про біосферу та ноосферу, оскільки його теорія важлива якраз для розуміння енергетично-речовинних колізій у природі й суспільстві. Слід зазначити також, що праці Подолинського були значно краще відомі в Європі, ніж у себе на батьківщині, – політична система і на цей раз зробила свою ганебну справу. Тому лише останнім часом читач дізнається про такі роботи, як «Про багатство та бідність», «Про те, як наша земля стала не наша», «Парова машина», «Життя і здоров'я людей на Україні», «Ремесла і фабрики на Україні» та ін.

Помер Подолинський, надірвавши здоров'я і втративши змогу працювати, 30 червня 1891 р. і буде помилково вважатися, що ми вже належно оцінили його спадщину. Ще чекають на своє друге відкриття його ідеї, до яких лише в другій половині XX ст. прийшли представники таких новітніх наук, як біотика, соціальна гігієна, соціобіологія, екологічна етика та деякі інші. Ці науки багато в чому визначають сучасне інтелектуальне тло на Заході, хоч сучасні науковці не завжди й здогадуються, якого блискучого попередника з далекої України вони мали...

Валентин Крисаченко

ЛЮДСЬКА ПРАЦЯ І ЄДНІСТЬ СИЛИ

(Уривки)

НАГРОМАДЖЕННЯ ЕНЕРГІЇ

Праця як засіб заспокоєння наших потреб

... Легко доказати, що кількість енергії сонця, котра перемінюється в вільне хімічне споріднення або в механічну працю, не завжди рівна, і що вона при певних умовах може підпадати впливові діяльності людей.

Можна, власне, прийняти за безсумнівне, що життя рослин в вищій ступені, ніж звірят, має сю прикмету нагромадження енергії сонця на поверхні землі. Поклади вугілля дають сьому яскравий доказ. Ми можемо навіть твердити, що, незважаючи на нові теорії (К.Бернара й ін.) про єдність життя обох світів, звірята через видихання і рух тратять значну кількість свого тепла, себто розсівають у вселенній енергію сонця, яка була нагромаджена рослинами. Звичайно, дуже тяжко знайти дійсне відношення обох сих величин, але се певне, що людина може певними — від її волі залежними діланнями — збільшати кількість нагромадженої енергії рослинного життя і зменшати кількість енергії, що розпоршується звірятами...

...Але дальше не треба забувати, що під словом «праця» належить розуміти певну «позитивну діяльність» організму, яка своїм неминучим наслідком має нагромадження енергії. Тому також «пасивний факт» — факт смерти в боротьбі за існування — ніколи не може належати до категорії праці.

... Ми повинні прийти до висновку, що різні рухи звірят, які, на перший погляд, являються безцільними або мають метою вишукування засобів поживи і т. д., не можуть рахуватися працею, тому що вони не лишають по собі ніякого збільшення нагромадження енергії. Так, напр., діяльність павука, який з великим трудом снує свою сіть, і праця муравлева, незважаючи на їх інженерські знання, зовсім не буде ще корисною працею.

Строго беручи, тільки людське рільництво оправдує вповні нашу дефініцію праці. Бо фактично один гектар землі в диких степах або пралісі, без співділання людини, продукує річно лиш певну обмежену кількість харчових засобів, але приложення людської праці може збільшити сю кількість в десять або двадцять разів. Певно, що людина не творить ні матерії, ані енергії. Матерія вже повністю містилася в землі, в насінні і в атмосфері, всю енергію дало сонце. Але, дякуючи співділання праці людини, один гектар землі, через приріст на нім рослин, міг згромадити вдесятеро більшу кількість енергії против того, скільки її б згромадилось без сього співділання. При сім не можна думати так, що ся енергія вже перед тим була зібрана в землі і через працю людини розпоршило її в більшій мірі. Се було б невірно, тому що рільництво лише тоді обезсилює землю, коли воно ведеться нерационально, себто розтратно. Навпаки, удосконалене польове господарство дає найкращі жнива власне в краях, де воно найдовше цвіте, як напр. в Англії, Франції, Бельгії, Ломбардії, Єгипті, Китаї, Японії і т. д. Тому ми думаємо, буде вірно сказати, що науково поставлене рільництво може рахуватись одним з найкращих прикладів дійсно корисної праці, себто такої праці, котра збільшує кількість сонячної енергії на земній поверхні.

Праця людського організму

... Звичайно, що на початку цивілізації розсіювання енергії — в формі нищення лісів, нерегульованого полювання і т. д. — значно перевищувало її нагромадження через рільництво і скотарство. Але згодом оба ці впливи дійшли до рівноваги, і нарешті нагромадження енергії через рільництво починає перевищувати її розсіювання. Дійсно, з 1300—1400 мільйонів людей ледве 100 мільйонів годуються продуктами полювання, рибальства або виключного скотарства, себто з харчових засобів, які не являються продуктами людської праці. Решта людей, 1200—1300 мільйонів, мусить виживлятися коштом рільництва, себто коштом нагромадження енергії, яке являється безпосереднім результатом людської праці. Коли б якимсь чином згинула сучасна культура разом з більш ніж 1000 мільйонами рільників, решта людей мала б надзвичайні труднощі в прогодовуванні себе продуктами природи, не могла б жити, не зайнявшись управою землі. З сього безпосередньо випливає, що не менше 1000 мільйонів людей мусить тепер постійно займатися роботою коло нагромадження сонячної енергії на поверхні землі для того, щоби заспокоїти потреби цілої її людности.

... Ступінь, в яким нагромадження запасу енергії може заспокоїти наші потреби, залежить від цілого ряду факторів, котрі ми тепер поспробуємо розглянути. Найважливіші з них отсі: запас енергії на поверхні землі, кількість людей, розмір їх потреб, продуктивність їх праці, себто їх здібність збільшувати нагромадження енергії.

Існування значного запасу енергії в рослиннім світі чимало причинилось до полегшення боротьби пралюдини з дикими звірятами, при всій їх більшій силі і здібності в здобуванні поживи. Викивання вогню, себто нагромадженої рослинами енергії сонця, стало могутнім союзником людини в періоді її перших і найтяжчих побід.

Коли людина, пробуваючи ще на дуже низькому ступені розвитку, здобула сі побіди, то се сталося головню через те, що вже в тім часі запас енергії, яким вона вже вмгла користуватися, був більший, ніж найсильніші звірята. Дикі звірята можуть протиставити людині лиш силу свого власного тіла, а людина, значно слабша по своїй природі, зустрічає їх з цілим арсеналом всякого роду зброї для нападу і захисту, котрої колосальні запаси енергії тільки вона може використовувати. Звичайно, спочатку людина використовує сі свої побіди неекономно, не думаючи про відновлення розсіяного запасу енергії. Ясно, що при таким неекономічним хазяїнуванні кождочасний запас енергії в розпорядженні людей був дуже незначний. А що нам відома залежність кількості населення від величини сього запасу, то нас не здивує і те, що в періоді ловецтва і скотарства ми рідко зустрічаємо густе населення. Звичайно, тільки з загальним поширенням рільництва, майже виключним оберненням механічної праці людей на нагромадження енергії стає можливий скорший зріст населення.

Щоб правильно зрозуміти вплив корисної праці на нагромадження енергії і через те також на зріст населення, ми мусимо ближче зайнятися сим спеціальним характером праці як засобом до заспокоювання наших потреб...

... Поверхня землі й поза впливом людської праці має здібність нагромаджувати певну кількість енергії, яку людина може використовувати. Але вже й давніші економісти знали, що ці запаси недостаточні в порівнянні з запасами, які дає нам праця. Так напр. Джем Стюарт каже: «Натуральні продукти землі, одержувані в недостатній кількості незалежно від волі людини, ми можемо порівняти з невеликою сумою грошей, яку одержує молода людина на те, щоби мати змогу розпочати своє самостійне життя і заснувати якесь підприємство, при допомозі котрого вона могла би самостійно добитися своєї долі».

Таким чином, з усіх сторін ми одержуємо докази, що натуральні продукти землі не можуть задоволювати всіх наших потреб, і ми мусимо штучно збільшувати кількість продуктів. Засобом для цього являється корисна праця.

Після всього сказаного можемо прийти до таких висновків:

- Загальна кількість енергії, одержувана нами від поверхні землі, з її нутра і від сонця, поволі зменшується. Але одночасно з тим збільшується нагромадження енергії на поверхні землі.
- Це збільшення відбувається під впливом праці людей і звірят. Під працею ми розуміємо кожне уживання механічної або фізичної сили людей або звірят, яке веде до збільшення бюджету енергії на земній поверхні.
- Людина, розглядана як термічна машина, має певний економічний коефіцієнт, який зі зростом людських потреб все зменшується.
- Але одночасно з тим продуктивність праці зростає в вищій мірі, ніж зменшується економічний коефіцієнт і, таким чином, потреби задовольняються легше і в більшій кількості.
- Доки людина має змогу розпоряджатися такою кількістю хімічних споріднень і вільної механічної праці, що ця кількість перевищує її власну силу стільки разів, скільки разів знаменник економічного коефіцієнта більший від чисельника, — доти існування людства матеріально забезпечене.

Єдність сили і народне господарство

... Тут ми наблизились до того пункту, в якому ми повинні дати відповідь на друге нами поставлене питання: які способи уживання людської праці найкращі для того, щоб якнайбільшу частину сил природи притягти на задоволення людських потреб?

Загально ми вже дали сю відповідь: Найкращі способи ті, які дають найбільше нагромадження енергії на землі. Примітивна культура, котра в дійсності ще не культура, бо не ґрунтується на корисній праці — на нагромадженні енергії, а тільки на зуживанні сил, зібраних попередніми життєвими процесами, — є культура не може бути зарахована в число цих способів. Дика людина,

виживаючися овочами або корінцями, полюючи на звірята і ловлячи рибу, лиш розсіває у вселенній ту енергію, яка була вже раніше нагромаджена.

Певний поступ становить вже невеличке господарство, але і воно ще несовершенне, тому що ця форма громадянства, яка має своєю основою постійну війну, виключає велику частину робітників від участі в нагромадженні енергії, в корисній праці на задоволення людських потреб. Не говорючи вже про силу вбитих і пораниених в постійних війнах робітників, ми згадуємо лиш про постійне військо, про власників невольників, про когорти наглядачів, щоби показати, скільки некорисних і непродуктивних елементів містить громадянство, основане на невольничстві.

В кріпацтві ми бачимо вже більше елементів поступу. Кріпак має вже хоч кусень землі, який він обробляє без нагляду панського ока і без нагайки наглядача.

Але як зникаюче малий ще сей поступ! Які маленькі ділянки кріпаків у порівнянні з безконечними маєтками панів! Час свобідної праці кріпака — се тільки короткий відпочинок по довгих днях панщиняної праці. Тому й не дивно, що продуктивність праці в періоді кріпацтва не доходила навіть середньої сучасної.

Наближаємось до капіталістичної форми господарства. Ця форма продукції вміла використати поділ праці, а коли се їй не вистачило, почала в великій кількості вживати машини у промисловості та в рільництві. Вона досягла блискучі результати, які перевищили навіть її власні надії. Але капіталізм має й свої темні сторони.

Замість збільшувати нагромадження енергії на землі, машини тепер часто збільшують розсіювання готових вже робочих сил, відганяючи значну частину пролетаріату від продукції — наслідком гіперпродукції. Тим часом, навпаки, необхідно щоб кожне механічне або всяке інше удіпшення своїм безпосереднім наслідком давало зменшення часу праці всіх робітників і таким чином давало їм змогу нової продукції, духовної і естетичної культури і т.д.

Вищий рівень і упорядкований розподіл якості і кількості харчових продуктів неодмінно привели б з собою збільшення мускульної й нервової сили людства. З цього повстало б нове джерело для дальшої продукції для більшого нагромадження енергії на поверхні землі.

Точна і совісна статистика, яка не ховає і не фальшує числа, натурально зберегла б багато зайвої праці, яка тратиться при сучасній анархії.

Загальне раціональне навчання про гігієну і можливість їти назустріч всім вимогам науки в приватнім життю мусили б разом з тим довести життєздатність людства і продуктивність людського організму до такої висоти, яку ми бачимо тепер лиш у виїмкових випадках.

Таке — на нашу думку, розуміється, виложено в занадто короткім і може занадто загальнім нарисі, — відношення між нагромадженням енергії і різними формами продукції. Сподіваємось з часом вернутися до цього питання в ширшій праці.

ГРОМАДІВСТВО Й ТЕОРІЯ ДАРВІНА

(Уривки)

Закон Дарвіна, приложений до громадського життя

Відповідаючи одно по одному критиці Шміта, ми в деяких місцях уже казали, яким по нашій думці може бути вплив Дарвінового закону на людську громаду, збудовану на основах солідарности. Нам здається корисним при кінці звести докупи все, що ми викладали по цьому питанню.

Розбираючи товариства тварей, ми бачили, що найвишого розвитку, найбільшого успіху в боротьбі добувають

ті між ними, у котрих господарська боротьба серед громади зменшилась як тільки можна, котрі живуть друг з другом на основах найбільшої прихильности.

Одним із найголовніших способів для успіху в боротьбі з природою в громадських тварей служить поділ праці. Поділ цей у тварей буває упорядкований двома різними способами. На нижчих ступенях розвитку громадськості праця ділиться головнішим робом по різних особах, дуже різного вида, напр., у поліпів, медуз і т.ін. На вищих ступенях різні відправи (функції) часто діються вже одними й тими же

особами, тільки при допомозі різних органів, напр. у бджіл, комашні. Тамечка особи різної праці вже не стілько одрізняється між собою по виду, як у нижчих тварей. Ми бачили теж, що в найвище організованих комашок поділ праці по особах стає меншим, а тільки складність (комплікованість) органів кожної особи стає більшою. Нарешті, в вищих тварей і в людей немає інших одлік, окрім полових.

Нам неважко буде прирівняти розвиток праці в людей до її розвитку в тварей. Особисті тварі, котрі мають більш або менш просту організацію, можна прирівняти до чоловіка на тім ступні його розвитку, де він працює кожен осібно при допомозі простих або не дуже складних струментів.

Товариство тварей з певним поділом праці по особах, напр. колонія сіфанофор, підходить близько до мануфактури (рукодільництва), де кожний робітник працює тільки над одною дуже простою роботою, послідком чого буває дуже однобічний, вузький його розвиток.

Накінєць, громада тварей, котрі володіють різними і дуже складними органами, але в котрих гострий поділ праці по особах уже слабше, напр. найвищі комашки, можуть бути прирівняні з теперішньою формою здобування в людей, коли велике машинне здобування потроху витісняє мануфактуру. Маркс недурно показав на подібність між розвитком складних органів у тварей з механічним розвитком здобування будовання машин у людини. Одно й друге у тварей і в людини дає товариству можливість вибиватись з-під шкодливого для розвитку робітників занадто дрібного поділу праці по особах і напроти того встановити дуже корисну в цім напрямку різнобічність праці для кожної особи.

Але тутки починається корінна одліка між вищими товариствами тварей і теперішньою людською громадою. Найскладніші органи кожної комашки — це певніша власність її, і ніхто ні відняти, ні використати їх працю не може, хіба тільки в дуже нечастих і до певна ще не доказаних випадках невідільності у комашні; через те за володіння цими органами, цими струментами здобування майже не буває боротьби між комашками. Інша річ у людей. Тут машини й інші струменти здобування захоплюються кращими в свої руки і направляються ними на дві різні мети. Перша — це здобування, тобто боротьба з природою, — правдива мета

кожної праці. Але є й друга мета у захопивших: щоб удержати невеликому числу своє вільне й корисне становище для боротьби не з природою вже, а з людьми, для мети, котра має послідком не розвиток або поліпшення, але погибель і виродження цілих громад робітників, котрі zostалися непотрібними і без праці через те, що особисто користується машинами й іншими струментами здобування невеличке число захопивших їх вродливців.

Як послідок такої ролі машин і струментів встає ось таке питання: хоч машини, знаходячись в руках у невеличкого числа людей, будуть, як і досі, пособляти гібелі й виродженню більшої частини людства, котре в такім случаї нарешті впаде по розвитку тіла, розуму і чуття так низько, що не в силі буде продовжувати з успіхом боротьбу з природою; хоч знов машини зробляться, як складні органи у тварей, власністю кожного чоловіка, котру ніхто в його одібрати не могтме й ніхто не могтме направити її працю в некориснім або шкідливим для загального людства напрямку. В цім случаї всі машини і струменти здобування працюватимуть тільки за тим, щоб корисно для всього людства, усієї великої чоловічої громади вести віковічну боротьбу з природою.

Відділя ми вже бачимо, до якої форми громадського життя повинні привести людство закони Дарвіна, тобто боротьба за існування і підбор спосібніших, якщо тільки людська громада не загине в боротьбі, але хоч потроху, хоч повертаючи іноді назад, взагалі одначе буде все посуватись по тяжкому шляху успіхів...

Цю форму громадського життя, котра буде колишнім виразом впливу Дарвінових законів, ми можемо коротенько виложити ось якими словами: взагалі раз у раз ростиме чуття прихильности між людьми: зложені до купи сили людей і приложені до машин, котрі дозволяють великий поділ праці заразом з можливістю кожній особі працювати над різними роботами. Праця вкупі і більша або менша рівноспосібність усіх людей до громадсько необхідної праці неминуче поведуть за собою необхідну для задоволення всіх потреб рівномірність в користуванні здобутком. І та нерівність, котра нарешті проявлятиметься при розвитку людства, виказуватиметься тільки в вищим розвитку над загальною мірою більшого числа людей, ніж тепер, і поменшанням числа осіб вироджаючихся, гинучих або взагалі подаючих нижче середньої міри здоров'я, розвитку і долі.

3 ПРОГРАМИ УКРАЇНСЬКОГО ЧАСОПИСУ «ГРОМАДА»

... Україною ми зevamo всю сторону від верху р. Тиси в теперішнім Венгерським королівстві, на заході сонця, до р.Дону на сході й Кубанську землю в теперішнім Російським царстві, — від верху р. Нарєва на північ до Чорного моря на півдні, — усю ту землю, де гурт народу говорить українською мовою (подібно дивись «Громада», т. 1, стор. 6—8). В цій стороні найбільша частина всіх здобувачів, — себто хліборобів і робітників, — українці. Напроти того, велика частина чужинців: поляків, жидів, німців, венгрів, московинів (руських), належить до тих, що звуть вищими, правдиве неробочими, станами, котрі тільки вжиткують працю правдивих робітників. Тепер, власне, ці чужинці, котрих наслали на Україну ті держави, що поневолили її в старі часи, та ті перевертні, що до них пристали, панують над українцями і в господарстві як люди багатші, і в справах політичних, як начальство. Всякому народові шкодить неволя, під чужими людьми, а з другого боку, серед громад не мусить бути непрацюючих станів, а мусять вони складатись

з самих здобувачів. Ось через що майже все одно: чи увільнити Україну од панування чужинців, чи увільнити громади українських здобувачів од непрацюючих станів: і так, і так пани всяких пород повинні хоч усі стати робітниками, хоч покинути Україну. Інша річ — працюючі громади волоські, болгарські, сербські, грецькі, московські, мазурські (польські), виселки німецькі, ремісники польські, жидівські й інші, що живуть у нашій країні: вони мусять мати в усьому рівне право й однакову волю з українцями. Їх товариства й громади будуть вільні од усякого примусу до звичаїв чи мови українського гурту, матимуть волю закладати свої школи: нижчі, середні й вищі, й волю приставати до всякої спільности з гуртом тих народів, од котрих одійшли до України ті громади, виселки й товариства. Такі працюючі чужинці будуть для українців узами, котрі прив'язуватимуть їх до всіх сусідніх пород (націй), з котрими українці повинні приступати до великої всепорядної вільної спілки (інтернаціональної федерації)...

Григорій ВАСИЛЕНКО

ВІД ПЕРВІСНИХ ХЛІБОРОБСЬКИХ ГРОМАД ДО ДЕРЖАВИ

ДОРУСЬКА ПЕРЕДІСТОРІЯ УКРАЇНЦІВ-СЛОВ'ЯН

ГРИГОРІЙ КИРИЛОВИЧ ВАСИЛЕНКО народився в Теліженцях Тетіївського р-ну на Київщині. За фахом економіст, за покликанням історик. Працював професором на історичному факультеті Київського університету ім. Т. Шевченка. Підготував до друку монографію «Нарис історії ранніх слов'ян (VII ст. до Р.Х. – VIII ст. від Р.Х.)», опубліковану в формі журнальних статей та брошур – «Велика Скіфія» і «Русь» (1990, 1991), а також популярну книгу «Де котить хвилі Борисфен».

Про наявність в Україні державності в I ст. до н.е. знаходимо згадку у скандинавському фольклорі. У збірнику саг «Круг земний» іде мова про переселення слов'янського князя Одина з Наддніпрянщини до Скандинавії в епоху Юлія Цезаря. Князь Один і його брати посідали владу спадково. Це означає, що епоха народної демократії з виборністю князя була вже позаду.

Про те, що в сарматську епоху, тобто не пізніше II ст., гелони мали державу, подає згадку історик V ст. Стефан Візантійський. А грецький географ II ст. Клавдій Птоломей називає слов'янські землі Європейською Сарматією. За його описами столиця країни зветься Метрополіс і міститься при впадінні Десни в Дніпро. Не доводиться сумніватися, що Птоломей мав на увазі столицю тієї держави, яка була відома Стефану Візантійському.

Автор цієї статті уже писав («Літературна Україна», № 44, 1987), що давня столиця українців-слов'ян (Бусовград) була відома в I ст. Плінію Старшому і в III ст. – Юлію Соліну. Вона знаходилась на території сучасного Києва. Повідомлення обох римських авторів про Бусовград перегукуються зі свідченням Птоломея про Метрополіс. Крім столиці, Плінію Старшому були відомі міста Любеч і Чернігів.

Коли ж слов'янська держава вийшла на історичну арену? Відповідь однозначна: в IV ст. після успішної війни з готами 376 року. Від I до III ст. вона поступово набирала силу. Відновлення торгівлі з дунайськими провінціями Римської імперії зміцнило її економіку. З'явилась грошова система – на римській монетній основі. Почав розвиватися внутрішній ринок, про що свідчить інтенсивне будівництво міст.

Маркіян Гераклійський, який жив у III ст., повідомляє про Сарматію: «В ній народів (племен) мешкає 56, значних міст – 53, пристаней – 3...» Ці міста, звичайно, скупчувались у Примор'ї та Лісостепу, де проживало хліборобське населення, переважно по Дніпру, Бугу, Дністру. Міста в Лісостепу виконували перш за все оборонну функцію як фортеці. Це були городища. Але з часом вони, розвиваючись, ставали торгово-ремісничими центрами земель.

Важливим досягненням слов'янського суспільства стала поява на початку нової ери самобутнього письма «черти і різні». Це письмо обслуговувало потреби внутрішнього ринку (відкриття археолога В.М.Даниленка). Відбулося відокремлення ремесла від хліборобства. Усі ці досягнення в розвитку суспільства свідчать про те, що перехідний період завершився.

У II ст. на Нижньому Дніпрі осіло плем'я готів. Вони витіснили сарматів у Донські степи й стали сусідами слов'ян. Жили готи родовим ладом. Займалися тваринництвом, мисливством, рибальством. Були вправні воїни. Зі слов'янами уживалися мирно. Часто спільно з слов'янами ходили в походи на Дунай проти римлян. На човнах через море ходили до берегів Колхиди, Анатолії, Кіпру та Греції. Але добрі сусідські відносини порушилися, коли влада над готами перейшла до рук конунга Германаріха.

332 року військо готів несподівано напало на Полянську землю. В бою поляни зазнали поразки й змушені були погодитися на невідгідні умови миру. Напружені відносини з готами тривали до 375 року. В цей час готський племенний союз значно ослаб внаслідок конфлікту між претендентами на владу. Полянський князь Велемир розгромив військо противника й примусив готів визнати васальну залежність від слов'ян. Таким чином, наші предки заявили Європі про своє існування. Від цих подій починається швидке посилення української (слов'янської) держави, яку греки та римляни в офіційних документах називали Скіфією.

Оскільки готи називали слов'ян гунами, то історики нових часів приписали цю перемогу болгарам, які теж були відомі під цим іменем як мешканці Гунагарду. Готською мовою степи Пропонтиди-Причорномор'я від Дону до дельти Дунаю називались Гунагардом – Країною амазонок. А тому всі племена, які тут мешкали, називались гунами, включаючи слов'ян і болгар.

Після приборкання готів слов'янська держава швидко стає на силі. З одного боку – завдяки об'єднанню слов'янських племен від Сіверського Дінця до Вісли, з другого – завдяки укладенню союзних договорів з германськими племенами, які осіли на Дунаї після так званої скіфської війни 240–270 років. Такими союзниками були гепіди, герули, тюринги, скіри та остоти.

З рубежа IV–V століть починаються систематичні воєнні походи слов'ян у прикордонні провінції Візантії. Найчастіше їх причиною служило незадоволення вимог Скіфії про повернення втікачів, які перебігали на візантійську сторону й діставали там притулок. Ті з них, що мали воєнний вишкіл або організаторські здібності, нерідко посідали високі військові або адміністративні посади. Вони служили інтересам імперії, завдаючи шкоди залишеній батьківщині. Другою причиною була дискримінаційна торговельна політика імперії стосовно до слов'янських партнерів.

В перших походах, 408 року під проводом воєводи

Улдїса та 412 року під проводом князя Доната, слов'яни зазнали невдачі. А похід 424 року під проводом князя Ругїласа був успішний. Війна тривала три роки. Внаслідок поразки візантійського війська імперія змушена була 427 року підписати мирний договір, згідно з яким зобов'язалася задовільнити вимоги Скіфії стосовно видачі втікачів та дотримання рівноправного торгового обміну. Крім того, Візантія погодилася щорічно виплачувати Скіфії 300 фунтів золота як гарантію за дотримання угоди. В історії східних слов'ян це був перший офіційний договір між двома сусідніми державами.

Найбільшої могутності слов'янська держава досягла за правління князя Кия (433–453 рр.), відомого під ім'ям Аттіли. Зі свідчень Прїска Панійського, який відвідав державу Кия двічі, видно, що це була феодальна монархія. Оскільки земля належала сільській громаді, а державного фонду земель ще не було, то суспільний лад мав форму державного феодалізму. Він був основним суспільним укладом життя.

Скіфія як велика європейська держава мала постійні дипломатичні зв'язки з Візантійською та Римською імперіями. Між Скіфією та Візантією точилися постійні суперечки з питань торгівлі та втікачів. Вони призвели до війни, яка тяглася з перервами від 442 до 447 року. Після поразки візантійського війська під Херсонесом імперія сплатила Скіфії 6000 фунтів золотом контрибуції та зобов'язалася виплачувати щорічно 2100 фунтів данини.

Між Скіфією та Римською імперією були дружні стосунки. Вони встановилися ще в період правління князя Мундерїха, батька Аттіли. Щоб змінити свій вплив на Дунаї, Аттіла у 439 році переселяє остготів, своїх союзників, з Нижнього Дніпра в Паннонію, яку він отримав від Риму за допомогу імперії у війні проти Бургундського королівства. Це переселення послужило одним з приводів до створення легенди про гунську державу на Дунаї.

З 439 до 448 року Скіфія була воєнним союзником Римської імперії. Римський полководець Аецій мав особисту дружбу з Аттілою до 448 року. Криза в стосунках між Римом і Скіфією, яка назривалася з 448 року, завершилася у 451 році грандіозною битвою на Каталаунських полях у Галлії. Перемога дісталася слов'янам та їхнім германським союзникам. Після Каталаунської битви Римська імперія не змогла піднятися. Під ударами германців і слов'ян у 476 році вона припинила своє існування.

Після смерті Аттіли владу в державі успадкував його старший син Еллак. Але він не успадкував від батька таланту дипломата й політика. Був недалекоглядний і хвальковитий правитель. Образивши вождя гелів Ардарїха, він спричинив війну. 456 року на річці Недао в Подунав'ї германські дружини завдали слов'янському війську поразки. Еллак загинув у битві.

Втративши князя й союзників, Скіфія не зуміла зберегти єдності. Двоє менших синів Аттіли поділили між собою її землі. Наддніпрянщину посів Ірнак. Дензерїху дісталися західні землі. Можна гадати, що то були князівства, відомі пізніше в арабських джерелах під назвами Волїнана та Куїба (Волинська і Київська землі).

Відтоді політична активність розділеної держави помітно слабшав. Про це свідчить невдача слов'янського посольства, яке за дорученням Ірнака й Дензерїха в 466 році прибуло до Константинополя з пропозицією відновити торговельні відносини. Імператор Лев I не дав згоди на те, і Дензерїх вирішив удатися до зброї й попросив у брата допомоги. Але Ірнак відмовив йому, пославшись на те, що треба гамувати чвари у власній державі.

Нестор зауважив, що після смерті Кия його нащадки княжили в полях, тобто на землях Середнього Подніпров'я. Наслідування влади, видно, пішло по роду Ірнака. Думки

літописця про те, що зміни князівської династії не було до приходу в Київ новгородської дружини, підтверджує Константин Порфірородний. Оцінюючи діяльність спадкоємців династії на Київському престолі, історик зауважує, що князь Володимир був перший видатний діяч у довгому родоводі монархів слов'янської землі протягом багатьох століть. З цього зауваження видно, що візантійський історик мав відомості про існування слов'янської держави з попередньої епохи.

При всій повазі до вченого імператора Візантії варто відзначити, що і в період застою VI–VIII ст. слов'янське суспільство не лишалось пасивним. Про це свідчить активна боротьба слов'ян з аварами в першій половині VII ст., коли об'єднані сили дунайських та прикарпатських українців-слов'ян у 635 році завдали вирішальної поразки аварському каганатові й звільнилися від його гніту.

Економічний застій у VI–VII ст. на землях Наддніпрянщини був значною мірою наслідком відтоку населення в дунайські провінції Візантійської імперії. Приріст слов'янського населення відбувався швидше, ніж збільшення масиву орних земель. Тому надлишок мешканців періодично відселявся на вільні або ж малозаселені землі півночі та північного сходу. Але з середини VI ст. переважна частина виселенців рушила на Дунай. Слов'ян як спадкових хліборобів приваблювали в Подунав'ї родючі землі та благодатний клімат. У період правління імператора Юстиніана вони тисячами рушали за Дунай. Змішавшись із місцевим фракійським населенням, переселенці створили етнічну основу, на якій в кінці VII ст. виникла Болгарська держава.

У VII ст. для східних слов'ян значно ускладнилися політичні та економічні обставини. Державні новоутворення, що виникли на уламках Римської імперії, в економічному плані були слабкі, тому в торгівлі вони не могли бути серйозними партнерами слов'ян. 568 року в степу з'являються авари. Візантія намагається використати їх проти українців-слов'ян. 602 року з намови імператора Фоки авари вчинили несподіваний напад на Галицьку та Волинську землі. Їм на деякий час удалося підкорити слов'янське плем'я дулібів, яке жило над Західним Бугом. У 695 році дунайські та прикарпатські слов'яни під проводом моравського князя Само розгромили аварський каганат і звільнилися від його залежності.

В VII ст. у степу на зміну аварам з'являються хозари. Підкоривши болгар на Кубані та в Криму, вони виходять на нижню течію Дніпра й закривають Наддніпрянським слов'янам вихід у Чорне море. В цей же час на Балканах виникає Болгарська держава, яка стає бар'єром між Скіфією та Візантією. Візантійська імперія надовго втягується у війни з персами та арабами, землі Середньої Наддніпрянщини потрапляють у тривалу ізоляцію від зовнішнього світу. Слов'яни позбавляються можливості торгувати з країнами південних морів.

Однак і в цю тяжку пору слов'янська держава знаходить силу, аби вийти із застою. Слов'яни дають відсіч зазіханню хозарів на їхні землі. Це стверджує Нестор у «Повісті временних літ». Аби вийти з внутріконтинентальної ізоляції, слов'яни зав'язують торгові стосунки з країнами Поволжя, Кавказу та Середньої Азії й навіть з арабами. Про це свідчать знахідки монет тієї епохи, а також арабські писемні джерела.

Писемні джерела зберегли пам'ять про князів Даврита, Мусонїя, Ардагаста, Колегаста, які очолювали боротьбу слов'янського населення проти аварського нашествия в VI ст. Варто згадати князя Бравліна, який 760 року прорвав хозарську блокаду й вивів з Дніпра слов'янську флотилію в Чорне море. При цьому варто звернути увагу, що у двох писемних джерелах епохи «занепаду» слов'янського життя згадується титул «хакан», який носили на Русі найдостойніші

правителі, – Володимир Святославович і Ярослав Мудрий. Перший документ – «Пасхальна хроніка» – називає хаканом слов'янського князя, військо якого брало участь у облозі Константинополя 626 року. Другий документ – «Пертинські аналі» – подає відомості про посольство русів у 839 році до візантійського імператора Феофіла з візитом дружби.

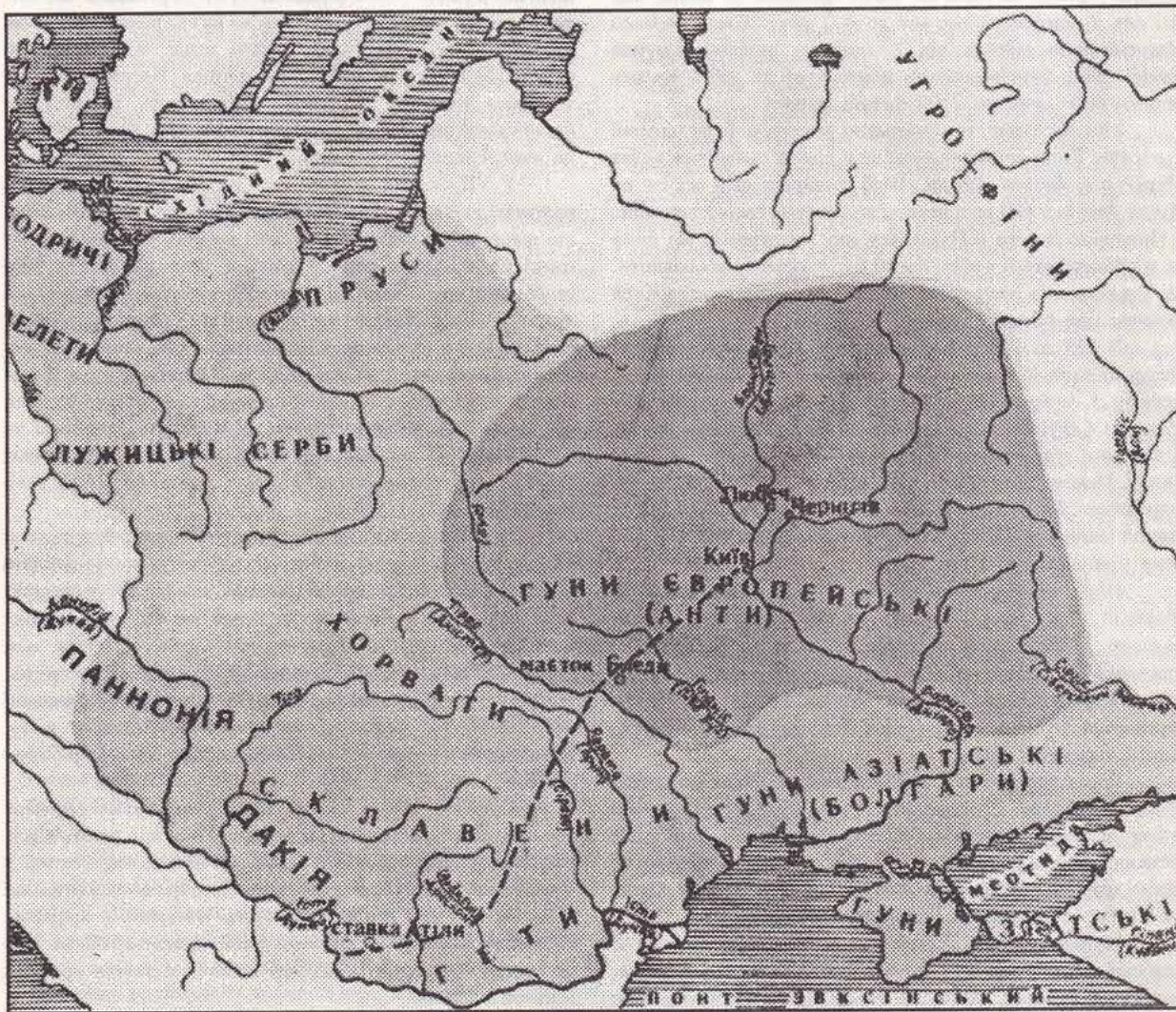
Чи можна припустити, що в наведених випадках хаканом титулювали вождя племені, в якому панував родовий лад? Титул «хакан» прирівнюється за рангом титулові царя або ж імператора. Само собою зрозуміло, що цей титул міг носити тільки володар держави.

Звичайно, поділ спадщини Кия і економічний застій, викликаний внутріконтинентальною ізоляцією, значною мірою гальмували розвиток слов'янської держави. Але суспільство, долаючи труднощі, які виникли внаслідок згаданих обставин, зуміло мобілізувати внутрішні сили, аби вивести державу на новий рівень розвитку. Про це свідчать арабські джерела. Так, у географічному трактаті «Худуд-аль-Алем» сказано: «Київ – найближче місто русів до країн ісламу, місто благодатне, де перебувають царі. Відгіля вивозять

різноманітне хутро і дорогі мечі». Мова йде про VIII ст. Київ – столиця держави, в якій благополучно розвивається економіка. А ось свідчення арабського географа аль-Масуді про слов'янську державу початку IX століття, в пору правління князя Діра: «Першим серед слов'янських князів є князь Дір. Йому належать великі міста й багатолюдні краї; мусульманські купці прибувають до столиці держави з різними товарами».

Отже, арабський географ повідомляє, що задовго до прибуття в Київ новгородської дружини у Наддніпрянщині функціонувала сильна держава, до складу якої входила значна кількість периферійних земель. Державою правив великий князь – хакан. У периферійних князівствах правили князі, підв'язані великому князеві. Про силу тієї держави свідчать три походи слов'янського війська на Константинополь, у 852, 860, 866 роках, під проводом князя Аскольда.

Такий важкий і героїчний шлях розвитку пройшла держава українців-слов'ян. Цю державу Нестор-літописець називав Великою Скіфією.

Карта Великої Скіфії за Йорданом та Пріском Панійським (III–V ст.)

- Метрополія Великої Скіфії
- Територія союзних племен

Валентина АНТОНЮК СЛОВО — ОБЕРІГ ХЛІБОРОБА

«...Поклонюся Сонечку Ясному...»

ВАЛЕНТИНА ГЕНІЙНА АНТОНЮК народилася на Донеччині, виросла на Черкащині (Корсунь-Шевченківський р-н). Закінчила вокальний факультет Київської консерваторії (1980). Заслужена артистка України, викладає вокал у Київському інституті культури. Займається музичною етнологією, фольклористикою та народним цілительством.

Нас, українців, називають у світі розспіваним, солов'їним народом. Та не сама пісня, а вся наша мова в багатстві її інтонаційної палітри й емоційної насиченості українського темпераменту теж належно оцінена й посідає гідне місце поряд із мовами персів, італійців, французів... І це реальність, породжена цілим рядом природних етнопсихологічних, історичних та інших чинників.

Аграрний характер української культури, її органічна сув'язь із природою, предковічна традиція витворення магічних оберегів на кожен випадок життя, боріння могутніх пристрастей нашої громадської історії, безперервна смертельна боротьба із загарбінками — усе це сприяло формуванню особливого світовідчуття українців, з магічним колоритом. Звідси ціла система певних ритуально-побутових обрядових дійств із замовляннями, вишитуваннями та словесними оберегами. Звідси й особлива манера мовлення, властива саме знахарям-шептунам: розмовна інтонація переходить у мелодекламційну аж до наспівної, далі її змінює суха ритмізована говірка динамічними відтінками. Тут відображається поєднання розмовного й пісенного інтонуювання. Не дарма кажуть:

«Співає, як говорить».

Народний солов'їв і словесна магія органічно пов'язані як елементи народного музично-інтонаційного мовлення. Слівоча мова набуває сили згідно з законами магії слова. Так формується певна манера співу для кожного народу. Інтонаційний колорит української народної пісні надто в речитативних її формах має особливості замовлянь.

Існує органічна сув'язь семи звуків музичного ладу та семи кольорів спектру з сімома «резонаторними вікнами» на тілі людини, отими «зірками», що на них «застібається» значюча людина. Ось зразки стародавніх оберегів-замовлянь од пристриту:

«мати сина виряджала, місяцем підперезала, а Зорею застебнула...»;

«Іду я з хати, стану на поріг двома ногами, Сонце в очах, Місяць у плечах, а Зоряни застебнуть, ворогам золотом покажусь».

Оті сім «зірочок-вікончок», розташованих, згідно уявлень наших пращурів, як застібка, посередині, мали відповідну послідовність кольорів знизу догори: червоний, оранжевий, жовтий, зелений, блакитний, синій, фіолетовий та звукоряду гамми до-мажор, зручної для інтонуювання на примарних тонах людського голосу, близьких звуковисоті до розмовного діапазону, розташовані вздовж хребта, «вікна» мають згармонізувати організм людини із світом поза ним. Це вияв закону єдності макрокосму й мікроскому й прагнення доконалості. Східні знання про «резонансні вікна»-чакри, яким теж відповідають певні кольори й звуки музичного ладу, також свідчать про прагнення до Ладу, гармонії. Психологічна культура людини ґрунтується на вмінні збалансувати, згармоніювати «Я» з «Ладом» (згадаймо східне «Я» і «Абсолют») що і є, врешті, кінцевою метою життя й запорукою вічності.

Осягнути специфіку українського менталітету неможливо без вивчення вербально-магічних оберегів-замовлянь, які своїми коренями сягають патетизму і в яких виявляється світогляд, світорозуміння українців-хліборобів. Вони є відомою тих часів, коли людина обожнювала природу, звертаючись по допомогу до її стихій, які здатні протидіяти лихові, зцілити недугу. Духом первісного анімізму проявляють примовки, в яких звучать звертання до явищ природи, рослин, дерев як до живих істот.

Один із найдавніших типів замовлянь — безпосереднє звертання до об'єкту, на який спрямована дія, і одночасно відбувається його персоналізація:

Добрий вечір, Кринице, Красная дівоче!

Водо-дочко Ульяно, Земле-мати Тетяно,

Камінь-брате Петро.

Поздоровляю вас із понеділком,

Приймайте хліб-сіль,

Дайте нам водиці На добро!

Таке замовляння супроводжувалося певною ритуальною дією: в криницю опускали окрасець хліба, тримали його там від заходу до сходу

Сонця. Вірили, що такий хліб оберігає господарство і худобу від усяких напастей.

Тасмична обстановка, в якій діяв знахар, особлива інтонаційна манера шептання, певні правила, яких він дотримувався — усе це склало особливий магічний ритуал, що сприяв одужанню та обереженню. І особливого сенсу набували не стільки тексти замовлянь (хоч вони дуже важливі), скільки спосіб їх інтонуювання, ритмічної організації. Осібно самі вербальні обереги-замовляння заслуговують вивчення як високодуховні твори.

Чільне місце у народному побуті й практично щоденному вжитку посідають вербально-магічні обереги, пов'язані з матір'ю та її дитиною. Загальновідомі табу одвіку накладено на поведінку вагітної жінки: вона не має права красти, злословити, дивитись на бридке, плести, шити, гаптувати, і навпаки, мусить співати, дивитись на все красиве, уявляти свою дитину гарною. Першу свою коліскову дитина слухає ще в материнському лоні. Немає такої матері, яка б не згадала слів найпростішої колісанки. Інтонація голосу при цьому, зрозуміло, буде ніжною, лагідною, динамічна амплітуда — незвичною. Як правило, говорючи фахово, колісанку виствують утвіголосу, в діапазоні примарного тону.

Народивши дитину, заспівавши їй колісанку і напоївши молоком своїх грудей, мати входила в магічне коло народно-поетичного космосу, стародавніх уявлень про «годиться і не годиться». Систему певних обмежень вироблено століттями народного дитинознавства, і вона має слугувати обереженню здоров'я дитини, її спокою й добробуту.

Так, йдучи з дитиною на руках за двір, молода мати неодмінно казала:

«Своє село, свої люди, моїй дитині вади не буде».

Коли дорогою траплялися річка чи струмок, мати, переходячи через міст, неодмінно казала:

«Тобі, водо, текти та шуміть, а моїй дитині рости не боліть, спати та гуляти, усі розкоші знати».

Якщо дитину хтось зурочив, і вона заходилася плачем, позіхами, судоманами, мати клала дитину на порозі, тричі переступала сюди-туди, облизувала чоло, витирала пеленою, й приказувала:

«Яка мати породила, така й відходила».

Встаючи рано і збираючись десь іти, жінка мусила знати сама і навчати цьому свою дитину, як то скласти уявний оберіг від лихого ока:

«Я сама як зірка, ніхто мене не зурочить,

Ні дядько, ні тітка, ні чоловік, ні жінка,

Ні парубок, ні діва. Я зорею застебнуся,

Місяцем підперезуюся, ворогам моїм золотом покажусь».

Космогонічна образність цього високопоетичного зразка усної народної творчості українців має захисну психологічну, біоенергетичну значущість. Яким же мудрим був наш народ у ті давні часи, коли витворив геніальний, неперевершений образ сповивання фізичного тіла людини у золото й сійво небесних світил. У цьому замовлянні виявляється правдива космогонічність і практичність нашого мислення: людина в уяві створює золотосіяний зоряний панцир, що захищає її від злобителів. За науковими даними, золоте сійво — символ розвиненого духу, а застебнутися Зіркою означає поповнити психічною енергією і закрити особливі «вікна» на середній лінії тіла людини, так звані психоенергетичні центри — чакри.

І на завершення — ще один із найдавніших (одного віку з витокami українського хліборобства) космогонічних оберегів:

Місяцем підперезала, а Зорею затебнула,

А Долею обгорнула. «Спринь же, Боже, ти мов дитя

На Високім Порозі у Великій Дорозі».

... Я завжди прошу моїх слухачів не кидати лихого слова, не посилати лихих думки, бо все єдине, як єдиний колообіг минулого, сьогодення і майбутнього, бо Початок відриває з Кінця, і Закон Вічності Великого Космічного Ладу невтомно пильнують Творець і Природа...

Лідія АРТЮХ

«ХЛІБ ТА ВОДА — КОЗАЦЬКА ЇДА»

ЛІДІЯ ФЕДОРІВНА АРТЮХ народилася в Дніпродзержинську Дніпропетровської області. Закінчила історичний факультет Львівського державного університету. Етнограф, кандидат історичних наук. Автор монографій «Українська народна кулінарія. Історико-етнографічне дослідження» (К., 1977); «Їжа й харчування українців і росіян північно-східних районів України» (К., 1982) та ще понад 40 публікацій з питань української традиційної побутової культури.

В українців здавна побутове звичай: ідеш на входини в нову хату — бери з собою хлібину, щоб новосели завжди були з хлібом, щоб їхню хату не полишав добробут. Несуть хлібину і йдучи до породіллі на відвідини, і до молодих на весілля, і проводять людину в останню дорогу також із хлібом.

Коли ставили нову хату, прагнули обрати чисте місце для неї, щоб у майбутньому в родині було затишно і спокійно, щоб у доміцї були добробут, мир і злагода. При обранні місця під хату найважливішим ритуальним елементом був хліб. На чотирьох кутах майбутньої будівлі клали хлібину чи окраєць, а часом ще й трохи дрібних грошей. Вранці перевіряли: якщо протягом ночі хліб лишався незайманий, то на цьому місці можна було ставити хату — місце видавалося безпечне. Іноді замість хліба сипали зерно. Якщо птахи, кроти чи мурахи порушували купки зерна, то під хату обирали інше, краще місце. Перед закладанням хати, на місці майбутнього столу (перед покутем), ставили стіл і клали на нього хлібину. При цьому стіл не покривали скатертину, вважаючи, що після цього дочка може «покритися» (народити позашлюбну дитину). Під підвалину, де мав бути покуть з образами, клали шматок хліба з дрібною солі як жертву духам — покровителям родини.

Хліб у народі завжди берегли й цінували не лише через селянську ощадливість, а й тому, що до нього ставились як до священного символу добробуту. Протягом віків склалися чимало повір'їв, заборон, звичаєвих приписів, багато з яких мали і практичний, і ритуально-магічний зміст.

На Поділлі пильнували, коли дитинка робила перший крок, тоді котили сире яйце тричі від столу, на якому лежав хліб, до порога й назад, промовляючи: «Ти, яєчко, яєчко, дай Андрійкові щастя й здоров'я, від порога до порога, щоб ріс хлопчик здоровий!». Потім брали зі столу хліб-сіль, клали на ослинчик посеред хати й кликали: «Ходи-ходи, Андрійку, до хліба-солі! На тобі хліба-солі й щастя-здоров'я!»

В Україні дуже берегли, аби хліб не падав на землю. А як ненароком хтось упустив шматок, то його негайно слід було підняти, перепросити, обтрусити й з'їсти. Вірили, що хліб, залишений на землі, міг спричинити збитки в господарстві.

Коли хтось знаходив на дорозі загублений шматок хліба, ніколи не дозволяв собі через нього переступити. Хліб піднімали й клали на видне місце — пташкам. За гріх вважалося надкусити й не доїсти шматок хліба: недоїдок буде всюди ганятися за людиною, а вночі може й задушити.

Весільний хліб — коровай, шишки, калач — треба було скоро з'їсти, не допустити, щоб зачерствів, бо боялися, що й молодим життя всохне. А молодим дівчатам давали їсти цілушку, щоб їх цілували хлопці, і окрайці зі злепком, щоб до них хлопці липли.

Магічні властивості приписувалися й хлібинці, випадково залишеній у печі, — «забудькові». Людям їсти його не годилося, бо вони могли втратити пам'ять.

Навіть хлібне начиння й піч набували магічних властивостей. В Україні був досить поширений спосіб лікування дитини від сухот: дитинку тісно приповивали до хлібної лопати й тричі засовували на мить у гарячу після випічки хліба піч, примовляючи за кожним разом: «Сухота в піч, дитина з печі!» Існує чимало свідчень, що після кількох сеансів такого лікування дитина одужувала.

Шанованим предметом у селянському господарстві українців була хлібна діжа. Її тримали в чистоті, на почесному місці, на її віко ставили весільний коровай, на ньому ж подавали молодій весільний вінок. Коровайниці, посадивши коровай у піч, обмивали від тіста й борошна руки над діжею, тією водою умивалися самі й умивали присутніх на коровайному обряді. При цьому всі цілувалися й носили на руках діжу, підіймаючи її високо вгору, стукаючи нею тричі об сволок, величаючи її й піч. Потім ту воду урочисто виливали під родюче дерево, переважно вишню, вірячи, що це сприятиме довогліттю шлюбного союзу, щасливому коханню подружньої пари.

Хліб в українській кухні є тим продуктом, який становить осердя всієї системи народного харчування. Для української народної кулінарії в цілому властива перевага борошняно-круп'яних страв з суттєвими фруктовими доповненнями. Але й серед цих страв найвиразнішим, найпопулярнішим, найбільш значущим був і лишається дотепер хліб, що засвідчує й народна мудрість: «Хліб та вода — козацька їда», «Хліб та вода, то й нема голода», «Хліб та каша — їда наша», «Без хліба суха бесіда», «Хліб плаче, як його дувно їдуть», «Рибка без хліба бридка», «Дурне сало без хліба», «Хліб у дорозі не затяжить», «Клади перед людей хліб на стіл — будеш у людей на чолі»...

Хліб в Україні споживають від глибокої давнини. Спершу то були прісні коржі, які вживаються й нині як заміник вчиняного хліба. В українців найулюбленішим видом хліба є овіяний легендами, остіваний у піснях, розчинний, тобто виготовлений на заквасці, хліб — смачний і легкозасвоюваний продукт. Коли ж і як виник спосіб виготовлення кислого тіста? Хто є винахідником цього геніального витвору? Який народ може похвалитись цим

відкриттям? Кисле тісто — що це? Наслідок випадку чи витвір інтуїції? Чеський вчений-народознавець Любор Нідерле припускає, що на спосіб виготовлення вчиняного хліба людей напштовхнув кисіль¹. Стародавній спосіб виготовлення його відрізнявся від сьогоднішнього. Готували рідке тісто з різних видів борошна, зокрема вівсяного, яке потім піддавали ферментації. Виброджене тісто варили й заправляли у одних випадках ягодами і фруктами, в інших — олією чи іншими жирами й часником, хрінном чи цибулею. Кисіль цілком вірогідно міг служити «прабатьком» закваски для хліба.

Давньоукраїнська людність переважно споживала вчинений хліб, про що свідчить зокрема Нестор-літописець. Розчину робили на хмелю, який був широко вживаний в Україні в усі часи.

Такий був наш традиційний спосіб виготовлення хліба у XIII–XIX століттях. Розчину на хмелю робили самі господині. (У Європі перша дріжджова фабрика виникла лише у 60-х роках XIX століття у Відні. А в Україні у селянському побуті дріжджами почали користуватись лише на початку XX століття, та й то тільки для пшеничного хліба на свята).

Борошно пересівали над ночовками, половину міри пускали на розчину, а половину залишали на заміс. Тісто вчиняли звечора або рано-вранці. На дно діжі, в якій тримали шматок тіста з попередньої випічки, всипали жменю соли, вливали теплої води. Ретельно розмішавши все це з борошном, одержували розчину. Діжку накривали покрішкою і ставили в тепле місце. Тісто бродило й сходило. Коли воно «висходилося» й починало осідати, господиня висипала в діжку решту борошна й вимішувала доти, доки тісто не відставало від рук і стінок діжі. Після цього чекали, щоб воно зійшло ще раз, а затім починали викачувати хлібини, клали їх на сушене капустяне листя й дерев'яною лопатою засовували в добре витоплену й чисто виметену піч. Металеві форми з'явилися в селянському побуті лише у 20 роки XX століття, але й тоді в Україні віддавали перевагу подовому хлібові, спеченому прямо на черені.

Процес випікання хліба був пов'язаний з рядом звичаєвих заборон: не могли місити тісто жінки «нечисті» й вагітні; не можна було тримати відчиненими двері, коли відгуляти заслінку в печі, якщо там «сидів» хліб. Забороняли вийнятий для перевірки готовності хліб засовувати знову в піч. Цю хлібину воліли лишити недопеченою. Вірили, що повернута в піч хлібина може принести в хату нещастя чи збитки: у вагітної жінки з родини під час пологів могла б «завернути» дитина (очікувалися тяжкі пологи); а якщо в родині була дівка шлюбного віку, її могла чекати тяжка доля незаміжньої — старости будуть «завертати», тобто обминати її хату.

Готовність хліба визначали у такий спосіб: коли верхня шкоринка достатньо загітнчилась, а з печі йшов неповторний дух свіжого хліба, господиня виймала одну з хлібин, ставила її ребром на ліву руку і легенько долонею стукала у спідню шкорину. Готовий хліб мав дзвеніти, «мов бубон».

Пекли за звичаєм раз на тиждень, найчастіше в суботу, стільки, щоб вистачило до нової випічки: 7–15 хлібин (по 2–2,5 кг кожна), залежно від чисельності родини. Якщо хліба не вистачало, позичали в сусідів або пекли перепічки, нашвидкуруч вчинені маленькі хлібинки, печені на сковороді перед вогнем у печі. П'ятниця й неділя були забороненими днями для випікання хліба, про що свідчать численні повір'я і легенди. Зберігали його на верхніх полицях над мисником і по чільній стіні, дбайливо вкривши рушниками.

В Україні (за винятком крайніх південних районів) традиційно віддавали і зараз віддають перевагу житньому

хлібові. Народи Центральної й Північної Європи споживали його ще з доби пізньої бронзи, коли у зв'язку з похолоданням зона культивування пшениці посунулася далеко на південь. В Україні на рубежі XIX–XX століть жито займало 50–60% посівних площ, при цьому воно вирощувалося переважно для внутрішніх потреб, тоді як пшениця була здебільшого експортним товаром.

В давній Україні жито мало таке велике значення у системі харчування, що словом «жито» називали весь зерновий хліб і часто йку взагалі. У літописах зустрічаємо: «Того же літа рож не родися по всій нашій землі і дорого бисть жито»; «Тоя же осени їди князь Александр с Псковичи под Новий городок і вся жита потроша». В усіх давньоруських джерелах при переліках хліборобських культур, продуктів або цін на них жито завжди ставили на перше місце.

Цікаве свідчення залишив нам Павло Алеппський, який у середині XVII століття супроводжував антиохійського патріарха Макарія в Україну й Росію. «Посів цей зветься «фаріза» (жито), — писав він у своєму щоденнику, — і схоже на пшеницю; ми зовемо пажитницею (плевелом) — те, що, звичайно, відкидають від пшениці. Це не пшениця, хліб з нього буває чорний, його люблять більше за білий: бувало, що воєвода надсилав нашому патріархові подарунок, то спершу підносили цей, чорний хліб, тому що він у них більше в пошані, а потім уже білий. В землі козаків посів цей дуже численний». А український мандрівник Василь Григорович-Барський, побувавши у першій половині XVIII століття в Італії, дивувався посвякденному споживанню пшеничного хліба італійцями, які «пшеницю на різні речі вживають, мелють на борошно, і з неї кашу варять і хліб печуть... Там ніхто не має квасного хліба, тільки солодкий, як мед, його й нам дають».

Житній хліб у голодні неврожайні роки нерідко ставав ласощами у селянській родині. Тоді до жита додавали вівсяне або пшоняне борошно, висівки, сушене й терте листя лободи, липи, товчену картоплю й буряки, жолуді...

За українським звичаєм пекли хліб для потреб сім'ї лише жінки. Коли ж у середні віки почали з'являтися пекарські цехи, то цього привілею набули й чоловіки. Багато звичаїв, уявлень, вірувань, заборон було перенесено з селянського побуту до міського середовища, виникло й чимало нових. Ряд звичаєвих заборон регламентував вступ до пекарського цеху. Не мали права торкатися тіста шкуродери та гицелі і навіть їхні діти, жебраки, колишні кати і їхні діти, колії та інші групи населення, що вважалися не гідними святого звання пекаря.

З хлібом їли рідку обідню страву — борщ, густу (другу) — кашу, з хлібом їли й сніданок, і вечерю, незалежно від якості. Хліб був основою полуденка (підвечірка). Влітку, коли робочий день селянина тягнувся значно довше, серед дня дозволялася перекуска — хліб з кавунами чи динями, свіжими фруктами чи ягодами.

Таке широке споживання хліба як посвякденного необхідного продукту не знижувало його знакової вартості як символу добробуту, щедрості, благоденства й гостинності. В кожній хаті на столі за звичай лежав хліб, прикритий рушником, неначе чекаючи гостей.

Перебуваючи в Україні, великий французький письменник Бальзак писав у листі до родини, датованому 1850 роком: «Можливо, що ви приїдете в Україну, в цей рай земний, де я закріпив уже 77 способів виготовлення хліба, що дає високу ідею про винаходи людей комбінувати найпростіші речі»².

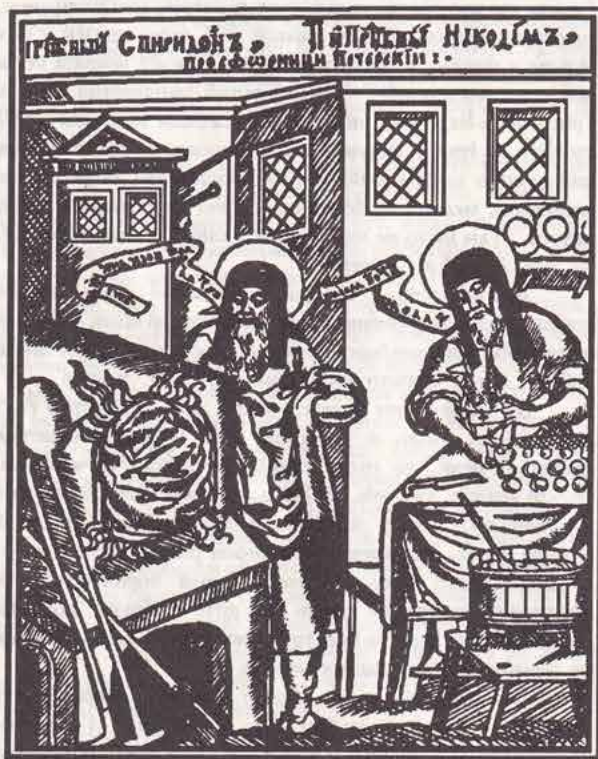
1. Нідерле Л. Славянские древности. — М., 1956. — С.200–202.
2. Савченко Ф. Бальзак на Україні. — К., 1924. — С.1–2.

Олег КРИЖАНІВСЬКИЙ

МОНАСТІРСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

(XVIII – перша половина XIX ст.)

Випікання хліба в монастирській пекарні.

ОЛЕГ ПРОКОПОВИЧ КРИЖАНІВСЬКИЙ народився на Київщині. Закінчив історичний факультет Київського університету ім. Т. Шевченка (1969). Доктор історичних наук, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського університету. Автор понад сотні наукових та науково-популярних праць.

У XVIII ст. територія Правобережної України (Київщина, Волинь та Поділля) буквально рясніла монастирями, переважно римо-католицькими та греко-католицькими (православні монастирі збереглись майже виключно на землях Придніпров'я). Точну кількість монастирів встановити нині важко, бо її не знало навіть тодішнє церковне начальство¹, але було їх близько 200,

тобто майже втричі більше, ніж на Лівобережній Україні, причому 55% припадало на Волинь.

Найбагатшими на Правобережжі були римо-католицькі монастирі, які належали єзуїтам, домініканцям, бернардинам, капуцинам, боніфратрам, реформатам, тринітаріям, кармелітам, августинам, маріанам, піарам та деяким іншим католицьким орденам, бо саме на них демонстрували свої щедроти польська корона та заможна шляхта. Значно убогішими були греко-католицькі монастирі, підпорядковані в середині XVIII ст. ордену василіян. Щодо монастирів православної конфесії, то вони, як правило, ледь зводили кінці з кінцями, часом жили самою милостиною.

Основним багатством правобережних монастирів була земля в поєднанні з працею на ній монастирських селян. Залюднених маєтків не мали лише православні монастирі та окремі греко-католицькі обителі. Умови господарювання на землі були не однакові. І справа не лише в тому, що одні монастирські господарства були в землеробських повітах, а інші – в Поліссі, де можна було успішно займатись переважно лісовими промислами. Дуже важливу роль тут відігравали форми власності на землю. Найбільші монастирі, наділені статусом архімандрій (Унівська, Жидичинська, Малецька, Дубенська, Дерманська, Дорогобузька, Заручайська та ін.),² одержували земельні «надання» від польської корони, тому вважались ніби власністю останньої. Польські королі самі призначали в ці монастирі архімандритів, причому нерідко – світських осіб. Для королівських креатур архімандрити служили всього лиш надійним джерелом прибутків. Архімандрити намагалися вичавити з архімандрії все до останньої краплини, доводили її до такого стану, що в ній, за образним висловом сучасника, не залишалось «ні шерстинки, ні пилінки, ні перинки»³, тобто ні худоби, ні зерна, ні домашньої птиці; навіть не заповнювали монастирський штат, щоб не ділитись ні з ким прибутками.⁴ Дбайливішими господарями були ігумени дрібних монастирів, особливо тих, які не володіли населеними маєтками. Їм доводилось вести боротьбу за виживання в умовах зростаючої економічної конкуренції, що спонукало виявляти господарську ініціативу.

На характер господарської діяльності правобережного чернецтва впливала також та обставина, що прибуток з землі не був єдиним джерелом їхнього збагачення. На

відміну від світських поміщиків, ченці одержували від мирян грошові пожертви «на помин душі», плату за виконання треб (вінчання, хрещення, миропомазання, причастя, сповідь, похорони, поминальні молебні тощо), мали неабиякий прибуток з торгівлі предметами культу. Це дозволяло їм трудитися на монастирській ниві вівсими. Не випадково, як про це свідчать документи, ченці купляли на ринку частогусто ту сільськогосподарську та промислову продукцію, яку вони могли вдосталь виробляти у своєму господарстві. Нарешті, загалом невисока продуктивність виробництва в монастирських господарствах значною мірою пояснювалась неефективністю підневільної праці монастирських селян.

Монастирі Правобережжя розвивали переважно зернове господарство, яке мало товарний характер. Збут зерна за межами Правобережної України, попри всі складнощі, з якими було пов'язане його транспортування в умовах тодішнього бездоріжжя та митного розбою, давав чималий зиск, до того ж лишки зерна можна було реалізувати в прибутковому гуральництві. Із зернових культур монастирі вирощували жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо, а також горох і технічні культури — коноплі та льон. З городніх культур, як це видно на прикладі господарювання ченців Жидичинської архімандрії, вирощували капусту, цибулю, часник, мак, огірки, пастернак, буряки, моркву, квасолю, аніс (ганус), брукву.⁵ Наприкінці XVIII ст. в господарських документах окремих монастирів вже згадувалась картопля, а в середині XIX ст. у обширному Фастівському маєтку київського католицького єпископа вона вже вважалася найпоширенішою й найдешевшою сільськогосподарською культурою.⁶

Агротехніка в монастирських господарствах впродовж XVIII — першої половини XIX ст. була, можна сказати, допотопною, врожайність вирощуваних культур — низькою. Економіст Бенеке констатував у середині XIX ст., що землевласники на Правобережжі «будь-які витрати й заходи для покращення полів вважають... зайвими, тільки намагаються якомога більше сіяти».⁷ У монастирських господарствах застосовувалась здебільшого примітивна трипільна система землеробства (лани ділили «в три руки» — на озимий, яровий і паровий клони), а на Поліссі подекуди ще не відмовились від перелогів і навіть підсічно-вогневої системи. В умовах хронічної нестачі добрив земля при перелогах швидко виснажувалась, тому її найменш родючі ділянки на кілька років переставали засівати або здавали в оренду чи взагалі продавали.⁸

Низький рівень агротехніки обумовлювався передусім архаїчністю хліборобського реманенту. Монастирські лани орали важким «українським плугом», який потребував шестиволового запрягу і до того ж сплужував ґрунт неякісно, а на Поліссі взагалі використовували соху. Хронічно не вистачало дешевого залізного реманенту, землю доводилось боронувати легкою дерев'яною бороною, яка не розбивала груддя, і тому необхідне було ще й коткування. У Лисянському монастирі, наприклад, навіть у 30-х роках XIX ст. більшість борін були дерев'яні.⁹ Хліб жали серпом чи косили вручну, снопи молотили ціпами на току.

Основною тягловою силою в монастирських господарствах були воли, навіть на Поліссі, де конярству вділяли дещо більшу увагу, ніж у хліборобських повітах. Власники церковних маєтків тримали також чимало корів, кіз, домашньої птиці, відгодовували в «кормничках» хлібом і брагою свиней, а з середини XVIII ст. в них став зростати інтерес до промислового вівчарства.

Монастирські господарства, як правило, були багатогалузеві. Поряд з вирощуванням традиційних зернових та городніх культур, ченці багато уваги приділяли садівництву та ягідництву, які також значною мірою мали торгово-промисловий характер. Особливо зріс інтерес до цієї продуктивної галузі сільськогосподарського виробництва вже в першій половині XIX ст., про що свідчить ретельніший тодішній облік монастирських садків, який у XVIII ст. майже не вівся. Ряд монастирів мали садки з сотень і навіть тисяч фруктових дерев і ягідних кущів. Так, у монастирському саду містечка Ярмолинці налічувалось майже 1,2 тис. груш, яблунь, угорських слив, іспанських вишень, черешень, волоських горіхів, майже 200 кущів агрусу і чорної смородини. В саду Сатанівського монастиря — понад тисячу яблунь, груш, угорських слив і волоських горіхів.¹⁰

Не меншого значення надавали ченці також ставковому й річковому рибальству. Практично кожен монастир мав один чи кілька зариблених водоймищ і «саджавку» — невеличке штучне водоймище для утримування риби під час спуску ставка. Духовенство ретельно оберігало свої рибні запаси від селянських ятерів і верш, що зайвий раз засвідчувало велике значення, яке відводилось рибальству в монастирському господарстві.

Але особливо охоче займалась монастирська братія бджільництвом, продукція якого — мед і віск — використовувалась, крім усього іншого, в культовій практиці. Одна чи навіть кілька пасік були атрибутом буквально кожного монастирського господарства, причому пасіки нерідко нараховували по 200—300 вуликів. Інтерес до бджільництва зростав. Якщо у 1736 р. василіани Почаївського монастиря тримали 200 вуликів, то у 1831 р. в п'яти їхніх пасіках вже нараховувалось майже 800 вуликів¹¹. На території Полісся ченці також не цурались примітивного бортництва. Однак хижацька вирубка лісів на Правобережжі змушувала монастирі переходити від бортництва до більш трудомісткого, але й продуктивнішого пасічництва.

Переробка сільськогосподарської продукції здійснювалась в основному на місці, в самому монастирському господарстві. Чимала кількість зерна, наприклад, використовувалась для потреб місцевого гуральництва, яке приносило духовенству чималі стабільні прибутки завдяки запровадженню польським сеймом у 1766—1768 рр. пропінаційної монополії. З зерна виробляли й солод, що його використовували у пивоварінні (ченці варили пиво й «підпиво» — пивний напій). Ягоди і фрукти з монастирських садків використовувались для виробництва вин і наливок, лишки яких ченці збували на ринку. Практично в кожному монастирському господарстві ситили мед. Добре було поставлене в монастирях виробництво молочних продуктів (масло, сири тощо) та солінь. В господарських інструкціях керуючому маєтком неодмінно вказувалось, щоб він особисто наглядав за ретельним і охайним виробництвом молокопродуктів і солінь господиною та дівкою-помічницею. Зерно молотилося в невеличких монастирських млинах, здебільшого водяних, які також використовувались для товчіння проса та валяння сукна. Оскільки такі млини були малопотужні, всього на 1—2 коліс, то монастирі мали їх по кілька. Так, Медведівський монастир мав у 70-х роках XVIII ст. на двох своїх ставках та річках Медведівці, Новоселиці, Тясмиці й Яничі 6 млиноків.¹² Всередині монастирського господарства здебільшого перероблялись також льон і коноплі, з яких виходили тонке й грубе полотно, мішковина й ряднина. Цей промисел мав почасти товарний характер,

причому у XVIII ст. він ще остаточно не відокремився від сільськогосподарського виробництва. Монастирські ткачі працювали за верстатом лише в проміжок часу між основними сільськогосподарськими роботами. У Синовському маєтку греко-католицького митрополита кожен ткач, зокрема, виготовляв для економії щороку пулсеток (50 скарбових аршин) полотна, причому той з них, хто працював на двірському верстаку, одержував від економії на шліхту (запарений окропом клейстер із житнього борошна, яким змазували пряжу) чверть корця жита, а хто на власному — гроші на шліхту.¹³

В монастирських господарствах Полісся сільськогосподарське виробництво поступалося за своїм значенням розвитку різноманітних промислів, здебільшого лісових (виробництво сиродутним способом заліза з болотних руд, поташу, «шмаровидла» — смоли і дьогтю; дошок і балок, клепок і гонту тощо).¹⁴ Розвиток цих промислів зрештою призвів до винищення лісів та обміління рік.

Щоб рельєфніше уявити господарську функцію монастирського фільварку на Правобережжі, опишемо забудову одного з них у містечку Радомишль, де в другій половині XVIII ст. була резиденція греко-католицького митрополита. Цей фільварок складався з великої хати для челяді, трапезної з прибудованою до неї кухнею, обори для 15 голів худоби, двох стасень, возовні, кормника для кабанчика, шопи для свиней, воловні, воскобойні й олійні (під однією покрівлею), солодовні, трьох мурованих льохів для зберігання молочних продуктів і вин, чотирьох складських приміщень (в одному з них зберігалися бочки з горілкою), трактиру, корчми і в'язниці.¹⁵

Лишки виробленої у фільварках сільськогосподарської та промислової продукції й товару (призначену на продаж) продукцію монастирі збували на ринках і базарах, які регулярно збиралися на церковні свята майже в кожному містечку, а також у спеціальних монастирських крамницях. Зерно, продукція лісових промислів вивозилися за межі Правобережної України, причому подільські й волинські монастирські господарства доправляли свої товари переважно в район Прикарпаття (до Устипути, Биндоги, Львова), а монастирі правобережного Придніпров'я — на Лівобережжю України та Січ. Характерно, що ченці найбільших обителей особисто «справляли чумачку», а заможніші монастирі використовували для цього транспорт підданих селян. Досить колоритний опис таких торгових подорожей ченців знаходимо у видатковій книзі Мошногірського монастиря за 1756 р. Як впливає з записів у цій книзі, ченці першу торгівельну подорож на Січ здійснили у березні. Тоді вони придбали на 50 крб. риби, цитринового соку, вина, циновок, смокв, кілька «бохенок» (буханок) хліба. У травні вони вдруге побували на Січі, а в червні відвідали ярмарок у Золотоноші, де придбали 2 голови цукру, штабу заліза, фунт перцю, 2 фунти криць (кресал), 100 шибок скла, коси, а на зворотному шляху, в Лебедині, — 20 липових дошок. У липні ченці базарували у Миргороді, Богуславі, Білозір'ї, придбали цього разу 4 кварта білого вина, 2 баклаги, 10 лебер (пачок) паперу, 2 відер ягід, 11 спусетів горілки тощо. У серпні мошногірських ченців знову можна було зустріти у Золотоноші, де вони продавали рибу, а повертаючись через Миргород, купили на виручені за рибу гроші 16,5 ок вина. Настав вересень — і нова поїздка в Золотоношу. Цього разу ченці придбали вісь для воза, пару підосків, 6 ухналів (підківних цвяків), 20 десятків шибок, катень заліза, півтори кварта горілки. У листопаді відбулась основна,

двомісячна поїздка на Запорозьку Січ. Куплено четвертий віз солі, 4 бочки просоленої риби, 10 рибин-пестругів, 2 голови в'яленої риби, бутиль для олії, 4 ока оливи, 24 ока вина, 5 ок цитринового соку, 3 рогажі, шлею, 2 обороти, лубу (кори) на 6 коп., 2 мішечки вівса, відро дьогтю. На жаль, у книзі не вказано, який товар возили тоді на продаж самі ченці, є лише запис про витрату 5 коп. на «меду моргич за лошака» — підстава для здогаду, що в рідні пенати ченці повернулись без лошака.¹⁶ З кінця XVIII ст. дедалі більше місце у вивізній торгівлі правобережних монастирів став посідати чорноморський ринок.

Хоч монастирське господарство у XVIII — першій половині XIX ст. явно не досягало до ролі носія прогресу в аграрному, промисловому та торговому секторах господарства Правобережної України, все ж намагалося не відставати від нього. Однак і це йому не завжди вдавалось через традиційний консерватизм тодішньої церковної організації. Про це свідчить, зокрема, такий факт. Наприкінці 40-х років XIX ст. волинське семінарське управління вирішило організувати в духовних училищах практичні заняття з передової агротехніки, проте Синод, хоч і дозволив такі заняття, все ж зробив суттєву обмовку, що «для возделывания разного рода растений предлагается употреблять только обыкновенные огородные орудия...».¹⁷ Синод, таким чином, унеможливив застосування духовенством сільськогосподарських машин у той період, коли вони вже увійшли в господарську практику багатьох поміщицьких маєтків. Одним з прикладів того, як правобережні монастирі пристосовувались у першій половині XIX ст. до нових економічних умов, пов'язаних з розвитком капіталістичних відносин, було відкриття потрібних і прибуткових монастирських готелів і громадських їдалень, у яких столувалася шляхта. На жаль, ченці згодом відійшли від цієї практики.

1. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. — Нью-Йорк; К., 1990. — Т.3. — С.208; Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII—XIII вв. — К., 1905. — Т.1. — Ч.3. — С.1368.
2. Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. — Пб., 1907. — Т.2. — С. 32—33.
3. Материалы для истории православной церкви в царствование императора Николая. — СПб., 1902. — Кн.1. — С.382.
4. Ваврик М.М. Нарис розвитку і стану василіанського чина XVII—XX ст.: Топографічно-статистична розвідка // Записки чина св. Василія Великого. — Сер.2. — Т.40. — Рим, 1979. — С.18—19.
5. ЦДА України. — Ф. 2071, оп.1, спр.58. — Арк. 17—18 зв., 124 зв.; спр.62. — Арк.8.
6. Там же. — Ф.491, оп.45, спр.37. — Арк.179.
7. Бенекс. Хозяйственные очерки Могилевской, Минской и Волынской губерний // Журнал Министерства государственных имуществ. — 1845. — № 17. — С.198.
8. Полесье: Материальная культура. — К., 1988. — С.108—109.
9. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України. XVIII — перша половина XIX ст. — К., 1991. — С.43.
10. Там же. — С.85.
11. Хойнацкий А.Ф. Почаевская Успенская лавра: Историческое описание, с приложением документов. — Почаев, 1897. — С. 67, 146.
12. Лебединцев П.Г.Медведовский Николаевский монастырь // Киевские епархиальные ведомости. — 1870. — №1. — С.17.
13. Крижанівський О.П. Вказ. праця. — С.53—54.
14. Там же. — С.51—53.
15. ЦДА Росії. — Ф.823, по.3, спр.806. — Арк.119—125.
16. ЦДА України. — Ф.166, оп.1, спр.16. — Арк.15. зв. — 21.
17. ЦДА Росії. — Ф.796, оп.113, спр. 798. — Арк.5.

СКІЛЬКИ ХЛІБА МАЄ УКРАЇНА

В роки союзного колоніального режиму формувалася громадська думка, що Україна неспроможна забезпечити себе хлібом і тому змушена докуповувати його за кордоном. Хліб справді завозили через українські порти (в основному через Одеський) для ... загально-союзних потреб. Та й не вірилося, що родюча українська земля, відома з давнини як світовий продуцент хліба, не в змозі нині прогодувати свого працелюбного люду, близько третини якого становлять хлібороби. Та ще й при найбільшій у світі розораності земельного фонду (55,3%).

І ми таки маємо хліб. Візьмімо показники хоч би останніх чотирьох років. Ось офіційні дані Міністерства статистики України про виробництво зернових у нашій державі:

	1990	1991	1992	1993
Валовий збір зернових - млн. тонн	51,0	38,7	38,5	45,6
в тому числі фуражного зерна	18,5	15,7	17,2	21,7
Урожайність з 1 гектара центнерів	35,1	26,5	27,9	32,1
Виробництво зерна на душу населення - кг	983	744	739	874
Споживання хлібних продуктів (хліб, макаронні вироби у перерахунку на борошно; борошно, крупи, бобові) на душу населення - кг	141,0	142,5	142,5	146

Олена Токарчук, журналіст

Анатолій МАЦКО

Проблема злочинності й захист громадян

АНАТОЛІЙ СТЕПАНОВИЧ МАЦКО

закінчив юридичний факультет Київського університету ім. Т. Шевченка (1981). Має 15 років стажу оперативного працівника та слідчого, працює у сфері кримінології.

Процес творення державности, запровадження в економіці ринкових відносин пробуджує в нас почуття власної вартісності, людської гідності. Проте демократичними перетвореннями скористалися й ті, хто волів би жити за гаслом: «усе дозволено тільки для мене».

Держава та її правоохоронні інститути в дуже тяжких умовах ведуть роботу по підтриманню правопорядку. Однак втішних вістей мало. Злочинність зростає: загальна кількість злочинів за 1992 р. склала 28969, що на 22,4% більше ніж торік. Особливе занепокоєння викликає значне збільшення злочинів, пов'язаних з майном: розбійницькі напади зросли на 58,5%, пограбування на 63,4%, крадіжки на 37,8%. Загальний відсоток розкриття злочинів по Києву становить 30,2%. На тлі такої ситуації засоби масової інформації, ганяючись за сенсаціями, частенько смакують подробиці злочинів. Для деяких злочинців саме шпальти газет і телевізійні програми стали «науковим посібником», як потрібно здійснити злочин. Дослідження, яке провів автор, з'ясувало, що 85% публікацій – саме такого характеру. Як виняток сприймається видана Я.Ю. Кондратьєвим книжка про те, як запобігти злочинним посяганням, захистити себе і своє майно від пограбування.

Реформа кримінального права і виправної системи, яка намічалася ще в 1985 році, невиправдано зволікається; зводиться нанівець профілактична робота з попередження злочинності.

Сьогодні, як ніколи, необхідно провести скрупульозний аналіз причин, з'ясувати, які умови впливають на зростання злочинності. Час уже на основі накопиченого матеріалу, використовуючи науково-практичний потенціал держави, застосовуючи і апробовані зарубіжні методи, виробити власну доктрину основ кримінально-виправної системи.

Ті, хто вважає за необхідне вживати «дійові заходи», на жаль, або не розуміють згубности такого підходу, або просто вводять в оману інших, бо саме такий шлях – це шлях односторонній. Боротьба в цьому випадку ведеться лише за наслідками і наголос робиться на старі випробувані заходи примусового характеру, коли людина потрапляє в систему насильства, стає озлобленою і виходить не завжди виправленою. Тож не будемо себе обманювати: каральними діями і зміцненням та переоснащенням відповідного апарату ми не зможемо стабілізувати ситуацію. Працівник правоохоронних органів у першу чергу повинен бути правозахисником, до якого люди звертаються за захистом, незалежно від їхньої нації, суспільного становища, а вже потім на нього покладається застосування примусу до правопорушника.

Той досвід, який мають правоохоронні органи, науковці з питань профілактики правопорушень, зараз потребує вивчення. Не слід відкидати таких позитивних моментів, як участь населення в охороні громадського порядку, починаючи з бригад сприяння роботі міліції, дружин по охороні громадського порядку на вулицях, місцево-регіональних комітетів самооборони житлового майна і приватної власності. Доцільно було б активізувати правове навчання і для неповнолітніх, і для дорослих.

Усі заходи, спрямовані на профілактику правопорушень, повинні мати на меті єдине – захистити особистість.

Державні, політичні діячі, розробляючи кримінально-правову політику і приймаючи закони, повинні завжди стояти на позиціях захисту особи – вільного громадянина незалежної держави. Тільки на такому шляху суспільство знайде способи стримувати зростання злочинності.

Василь МАРОЧКО

СЕЛЯНСЬКА КООПЕРАЦІЯ — МОГУТНЄ ДЖЕРЕЛО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ МАРОЧКО народився у с. Велика Чернігівка Овруцького району на Житомирщині. Закінчив Київський педагогічний інститут (1981 р.). Старший науковий співробітник Інституту історії АН України, автор понад 60 наукових праць з історії українського селянства, кооперативного руху. Займався вивченням причин та наслідків голоду в Україні 1932–1933 рр. Досліджує життя і творчість видатних діячів науки та культури. Нині працює над книгою «Селянська кооперація в контексті національної ідеї».

Історія українського народу — це насамперед літопис народу-великомученика. Його пригноблювали чужоземні і доморошені тирані, схилили до зради, намагалися поставити на коліна, позбавити Батьківщини. А він не корився, піднімався з попелищ, з голодоморівських ям, зі сталінських казематів та руйни. Звідки така могутня життєдайна сила, яка не лише оберігала, а й творила та примножувала славні традиції? Сила ця — передусім — український селянин-гречкосій. Саме хлібороби були, є і, сподіваємося, будуть рушійною силою національного відродження.

Ні політичні партії, ні їхні вожді, ні новоявлені пророки, що видають себе за виразників інтересів селян, не спроможні їх захистити. Політики різних гатунків, як свідчить наша історія, завше переслідували одну мету — захоплення влади, а не захист селян. Ніхто не захистить виробника, якщо він себе не захистить сам. Апробованою формою самозахисту соціально-економічних інтересів селян, (а відтак і національних інтересів) була справжня селянська кооперація. Не державою визначена, не політичними партіями нав'язана, а створена самими «низамми». Завжди українському волелюбному та працьовитому селянинові бракувало єдності. А від справжньої згуртованості хліборобів залежатимуть успіхи нашого державотворення. Мав рацію Вячеслав Липинський, відомий наш історик та громадський діяч, заклинаючи селян до єдності. «Від об'єднання та зорганізування українського хліборобського класу, — зазначав він майже 70 років тому, — залежить об'єднання та зорганізування цілої української нації». Слушні і повчальні слова.

Восени 1994 року виповниться 100 років від заснування першої в Україні хліборобської артілі, яка, власне, започаткувала становлення української селянської кооперації. Саме 17 вересня 1894 р. у с. Федвар Олександрійського повіту (нині Кіровоградщина) Херсонської губернії з'явилася хліборобська артіль. Її організаторами були селяни, що вбачали в артільному господарюванні свій порятunek від голоду, ще охопив тоді південні райони України. На перший погляд, факт малопомітний, але знаменний: перші хліборобські артілі дали поштовх кооперативному рухові в українському селі.

«Артільним батьком» селянської кооперації був Микола Васильович Левитський. Він народився 1859 р. в родині священика. Друзі говорили про нього, що він за фахом — правник, а за політичними переконаннями — народник. Завдяки його діяльності на Херсонщині з'явилася 125 артілей. Їх життя яскраво змалював у п'єсі «Понад

Дніпром» І.Карпенко-Карий. Матеріальну допомогу Миколі Васильовичу для організування артілей надавав автор роману «Есть на Волге утес» О.Навроцький. На жаль, значну частину коштів, яку перерахував цей добродійник, привласнили собі казнокради з херсонського земства, але поспішили звинуватити М.Левитського. Взагалі російські чиновники всіляко перешкоджали створенню артілей, роками не реєстрували їхні статuti, відмовляли у кредитах, переслідували самого засновника артілей. «З мене була взята підписка, — згадував у той час Микола Васильович, — що я сам, без присутності поліції, не маю права ні з ким вести розмови про артілі». Якщо українська мова, яку російський уряд заборонив, пробуджувала національну самосвідомість, то хліборобські артілі підточували організаційно-економічні підвалини самодержавства на селі — поземельну общину з її патріархальним укладом життя.

Україна була піонером кооперативного руху. Саме на Полтавщині у 1863 р. з'явився перше споживче товариство. Фундаторами споживчої та кредитної кооперації в Україні та Росії були українські громадські діячі — М.Баллін, В.Козлов, Г.Галаган. Їхні батьки ще задовго до скасування кріпацтва передали землю селянам, а їхні діти прагнули через кооперацію захистити українських хліборобів.

Перша демократична революція в Росії, незважаючи на її обмеженість та незавершеність, сприяла розвою української кооперації. Позитивно вплинула і аграрна реформа, яку запроваджував П.А.Століпін. З'явилася можливість створювати не лише товариства, а й кооперативні спілки. Скасування закону про заборону української мови сприяло поширенню кооперативної преси, яка займалася справами хліборобів. Кооперація, за словами одного з її фундаторів К.Мацієвича, почала «притягувати до себе в першу чергу людей з розбудженою національною совістю». Такими людьми були тоді М.Левитський, В.Доманицький, Б.Мартоє та інші. Вони вперше заговорили про важливу роль кооперації в національному відродженні України, а також для самозахисту економічних інтересів українських селян. Створенню кооперативних спілок в Україні всіляко заважали російські чиновники. Ідея створення «Центрального сільськогосподарського кооперативного товариства» виникла влітку 1913 р. у київських кооператорів, а саме товариство зареєстрували лише у жовтні 1915 р. Клопотання організаторів кооперативного народного банку пролежало під сукном «Особой канцелярії по кредитной части» аж шість років. І лише після революції 1917 р. почав діяти національний банк української кооперації. Фактів навмисного

стримування українського кооперативного руху було досить. Така політика, окрім об'єктивних причин, обумовила той факт, що українська кооперація за чисельністю товариств поступалася російській. З 7096 сільськогосподарських товариств, які діяли в Росії напередодні революції, в Україні було лише 950. Однак попри усі негаразди селянська кооперація набирала сили. Упродовж 1912–1914 рр. з'явилися фахові кооперативні товариства, які обслуговували окремі галузі сільськогосподарського виробництва.

Становлення самодіяльної кооперативної системи в Україні стало можливим після проголошення державної незалежності в січні 1918 р. Діячі української кооперації заявили цілком офіційно про своє організаційне відмежування від російських кооперативних центрів, які прагнули успадкувати своє колишнє верховенство в Україні. До речі, тут ще діяли закони Тимчасового уряду про кооперацію, а роль координуючого центру хотіла перебрати на себе Рада Всеросійських кооперативних з'їздів. Українські кооперативні кола не забороняли господарської діяльності російської кооперації, яка, між іншим, діяла в Україні на договірних засадах. Вони заявили про свою готовність до співпраці з тими кооперативними центрами Росії, які «широко визнають за нами право на вільне політичне незалежне життя і хочуть бачити нашу матір Україну не наймишкою своєю, а рівною їй вільною державою-сестрою, а народ український не наймитом чийось, а братом, який хоче й має право жити з всіма поруч в згоді добрий, як рівний з рівними і вільний з вільними». Ці слова патріарха української кооперації М.Левитського, виголошені ним у 1918 р., слухні і тепер.

Кооперація лише спиналася на ноги. В Україні, 90% населення якої становили селяни, діяли власні кооперативні центри: «Централ» – Центральна сільськогосподарська кооперативна спілка, «Дніпросоюз» – всеукраїнська спілка споживчих товариств; Українбанк – національний банк української кооперації. Роль та функції координатора української кооперації виконував Центральний український кооперативний комітет. Його очолював Б.Мартос. Незважаючи на війну та руїни, діяло понад 20 тис. різних кооперативних товариств, що обслуговували окремі галузі селянських господарств. Отже, з розпорощених хліборобських артілей, що загубилися у херсонських степах наприкінці 90-х рр. XIX сторіччя, постала українська селянська кооперативна система. Вона була ще кволою, але досить перспективною.

Селянська кооперація мала свою символіку і день народження – день Віри, Надії, Любові, та їхньої матері Софії, яким відповідали блакитний, зелений, рожевий та білий кольори. Віра в непохитну силу кооперації, надія на творчі сили народу, його мудрість, на остаточну перемогу ідеалів добра й справедливості – такими були символи української кооперації. На блакитному тлі було зображено схід сонця, на зеленому – два снопи жита, на рожевому – стиснуті руки, а нижче цих символів назва і дата заснування кооперативу.

Національний характер селянської кооперації обумовлювався не гучними закличками на сторінках кооперативної преси, навіть не її діячами і складом керівництва, а насамперед соціально-економічною самобутністю українських хліборобів. Адже сама кооперація як господарська спільнота перебрала на себе національні риси селян, їхній побут та інтереси. За своїм соціальним складом, господарською діяльністю українська кооперація була селянською, а не капіталістичною, і не соціалістичною. Вона прагнула самодіяльності, але як господарська одиниця. Кооперація зазнала руйнації від різних військово-політичних сил, що діяли тоді в Україні. Вона заявила про свій політичний нейтралітет, але її однак грабували.

Встановлення радянської влади в Україні, а точніше – тоталітарної держави диктаторського типу, стало фатальним для української селянської кооперації. Вона назавжди втратила свою самодіяльність і самостійність. Спочатку більшовики підпорядкували її державним органам – Наркомпроду, Наркомзему тощо, а наприкінці 1920 р. – взагалі ліквідували колишні центри української кооперації. Вона, на думку тодішнього наркома земельних справ УСРР Д.З.Мануїльського, була соціально-економічною базою петлорівщини.

Нова економічна політика, до якої вимушено вдалися більшовики, мала далекосяжну мету. Вони не поступилися своїми принципами, не відмовилися від ідеї всесвітньої комуністичної революції. Неп – це насамперед тактичний маневр більшовиків задля нагромадження коштів з метою запровадження чергового політичного та економічного стрибка. Для цього більшовики пішли на компроміс: дозволили частково приватну торгівлю, відновили кооперацію, лібералізували ринкові відносини у межах своїх ідеологічних постулатів. Така політика тривала до січня 1928 р., коли радянський уряд уже вкотре вдався до «надзвичайщини» в суспільному житті: продрозкладки, репресій, штурмівщини.

За досить короткий термін своєї діяльності – з весни 1922 до літа 1929 рр. відновлена селянська кооперація здобула значних успіхів. Вони залежали не від державної політики, а насамперед від працюючого українського селянина. Сільськогосподарська кооперація майже опанувала повністю виробництвом та збутом головних технічних культур (льону, хмелю, цукрових буряків тощо), посідала провідне місце в заготівлі іншої сільськогосподарської сировини. Вона мала свої закордонні торговельні представництва, експортувала сільськогосподарську продукцію до країн Західної Європи, Азії та Америки. Її продукція користувалася попитом на світовому ринку, була конкурентноспроможною. Кооперація об'єднувала понад 3 млн. селянських господарств з 5 млн. дворів в Україні. Навколо неї почали гуртуватися фермерські господарства, паростки яких з'явилися на півдні України. Поступово формувалася, незважаючи на втручання держави, багатокладна економіка в Україні. Українізація суспільного життя, а також лібералізація економічних відносин, якщо не загрожували політичному ладу, то з часом стали перешкодою на шляху здійснення чергового більшовицького експерименту.

1929-й рік, проголошений Сталіним роком «великого перелому», насправді став роком великої руїни сільськогосподарської кооперації та соціально-економічної самобутності селянських господарств. Її започаткувала горезвісна теорія й практика суцільної колективізації. Ця потвора командно-адміністративної системи тоталітарного типу анекривила українське село, призвела до голодомору, зруйнувала саму ідею селянської кооперації. В червні 1929р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову про реорганізацію сільськогосподарської кооперації, яка фактично перестала існувати, стала надбанням історії. Новостворена колгоспна система, яку зухвало ототожнювали з кооперативною, мала всі ознаки кріпацтва. Селян позбавили власності, справжніх форм їх економічної спільноти, пограбували, фізично і духовно покріпачили. Селянин без землі – наймит, а Україна без селянина-власника – що безталанна вдова. І тепер про селян згадують лише напередодні жнив. Спадають на думку слова Сергія Єфремова: «Перед зневіреним селянином будемо всі винні». Повернімо українським хліборобам землю, а з нею і віру та надію як гарант соціально-економічної стабільності і державотворення.

Геннадій
ДМИТРЕНКО

ЯК ЗРОБИТИ УКРАЇНСЬКУ ЕКОНОМІКУ ВИСОКОЕФЕКТИВНОЮ

Концепція високоефективної економіки Г. ДМИТРЕНКА *
сприймається як нова в умовах пануючої досі економічної доктрини й нагадує основними своїми положеннями забуту нині теорію праці С. ПОДОЛИНСЬКОГО (1850–1891). Економіст-природничник С.Подолінський заклав підвалини нової, цілком оригінальної теорії праці як економічної й етичної категорії, а також розробив поняття природної вартості.

ЩО ТАКЕ РИНКОВА ЕКОНОМІКА?

То чим же є ця наша так звана ринкова економіка, яка, судячи з перших кроків до неї, може виявитися нам не під силу, якщо не зуміємо в ній добре розібратися?

Цілком можливо, що це зовсім не різні види власності на засоби виробництва і не більшість дрібних фірм, що заповнили щілини між могутніми корпораціями; не всьлякого роду біржі й не узаконений бізнес (в тому числі спекуляція в певних правових рамках); не комерційні банки, всюдисуща реклама, велика кількість комп'ютерів тощо. Нараешті, не власні мільйонери в кожній країні з ринковою економікою та приватні і фірмові магазини з повними товарів прилавками.

Сьогодні ще мало хто з нас добре розуміє, що все це — лише «зовнішність» ринкової економіки й результати її функціонування, які сприймають за суть її організації.

Тому й вибрала економічна наука як генеральний напрямок переходу до ринкової економіки приватизацію власності на засоби виробництва. При цьому ті, хто розробляв цей «рятівний» напрямок, та їхні прихильники, на словах заперечуючи Маркса, мимоволі сліпо йдуть його слідами, прокладеними ще в середині XIX століття. Ось що означає наглухо задогматизоване мислення!

Але повернімося до суті ринкової економіки. На думку автора, основною суттєвою характеристикою ринкової економіки, яка має для нас неогінне значення, є:

можливість назвати її швидкою економікою, здатною в одиницю часу виробити багато якісної продукції, спрямованість її на споживача.

Саме таке розуміння суті ринкової економіки, виходячи з її базису — виробництва, дає імпульс творчому пошуку власного шляху побудови високоефективної економіки та руху

до гуманного цивілізованого суспільства через лікування нашої головної хвороби — недовиробництва продукції, через слабкість, у першу чергу, механізму мотивації праці на підприємствах.

ЕТИКА ПРАЦІ

Чи ж роздержавлення й приватизація власності самі собою створять синхронний, злагоджено працюючий механізм підприємств на основі особистої зацікавленості кожного працівника виконувати свою роботу краще, зберігаючи при цьому живую й минулу працю?

Щоб так сталося, потрібна як мінімум етика праці, характерна для цивілізованої ринкової економіки. Тобто, щоб у масовій свідомості відклались і неможливість порушення технології, і відповідальність за власні результати, й повага до результатів праці інших, і багато такого, що сьогодні відрізняє нашого середньостатистичного працівника від такого ж працівника у «них».

Отже, щоб створити наукову концепцію переходу до ринку знизу, від бази, тобто рухаючись від мікро-економіки (не торкаючись поки що макроекономічних регуляторів), слід довести існування спеціального інструменту мотивації праці. Такого інструменту, який би, з одного боку, «примушував» кожного працівника виконувати вчасно та якісно свою роботу, забезпечуючи тим самим синхронізацію взаємодії всіх внутрішніх ланцюгів підприємств. З іншого боку, стимулював би економити живу й минулу працю, берегти свій і чужий час. З третього боку, безперервно примушував би кожного працівника підвищувати свою кваліфікацію, «підготовчуючи» його до пошуку сфери прикладення своїх задатків і здібностей тощо.

Цей унікальний інструмент давно шукають менеджери ринкової економіки, порівняно недавно — кращі з

керівників наших підприємств. Але його пошуки ніколи не ставила як своє пріоритетне завдання академічна наука. А соціальне замовлення зверху на такий інструмент не надходило... Диктатурі він був непотрібний.

Мова йде про оцінку реалізованої виробничої сили індивідуальної й сукупної праці на єдиній порівнювальній основі — корисності затрат робочого часу і соціально-об'єктивних параметрів праці.

МЕХАНІЗМ АКТИВІЗАЦІЇ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ

Сьогодні реально існують два сектори економіки: надмонополізований Великий сектор, до якого входять великі та середні підприємства і який виробляє більш як 80 відсотків усієї продукції, і Малий сектор, який складається з величезної кількості малочисельних організацій сфери обслуговування та виробництва, кооперативів та малих підприємств.

Напевне, заходи, вжиті щодо зміни зовнішніх умов функціонування підприємств, не враховують різної реакції цих підприємств.

Наприклад, приватизація власності здатна активізувати трудовий потенціал працівників Малевого сектору, пробудивши підприємливість як чинник мотивації високопродуктивної праці. Але який імпульс дасть приватизація рушійним силам на великих та середніх підприємствах, робітники яких віддалені від кінцевих результатів своєї діяльності багатьма опосередкованими ланками? Напевне, досить наївно вважати таким імпульсом акції на руках членів трудових колективів...

Тому з позицій оздоровлення економічних відносин у державі, яка відроджується, необхідно висунути кілька відмінних першочергових завдань, що стоять перед кожним з секторів.

Скажімо, якщо в Малому секторі економіки при подальшому поглибленні приватизації власності ключовим

моментом стає цільова переорієнтація виробництв і організацій з особистої наживи за рахунок спекулятивної діяльності на задоволення суспільних потреб, то у Великому секторі – формування могутнього механізму мотивації високоефективної праці з одночасним поступовим посиленням маркетингових служб в умовах диверсифікації виробництва.

Як відомо, ринкова економіка розвинених країн за довгий період свого становлення пов'язала оплату праці з вартістю однієї робочої години

«білих та синіх комірців». «стихийно посадивши» мотиваційний механізм на закон економії часу. В зв'язку з цим їй вдалося створити синхронно функціонуючу систему управління виробництвом, засновану на особистій зацікавленості робітників усіх категорій зберігати свій і чужий час.

Нам доведеться здійснювати те ж саме, але в коротший термін і за допомогою власних інструментів, свідомо сконструювавши механізм мотивації високоефективної праці на базі закону економії робочого часу.

Іншого шляху виховання цивілізованої етики праці, характерної для розвинутої ринкової економіки, і реалізації економічної відповідальності за результати своєї діяльності, максимально задіявши трудовий потенціал нації, у нас просто нема. Та й єдина можливість створити економічне диво, піднявшись до рівня високорозвинених країн, не може не бути пов'язана з революційними перетвореннями трудових відносин у базових клітинах колишньої централізовано-планової економіки.

Володимир
ДІДУРИК

ЯК ЖЕ ВИВЕСТИ УКРАЇНУ З КРИЗИ?

ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ ДІДУРИК народився на Одещині. Закінчив Одеське військово училище (1958) та МВТУ ім. Баумана (1967). Працює у Києві в науково-дослідному інституті. Автор низки публікацій і винаходів.

Що ж сталося з Україною, чому вона така бідна, хоч мала б бути серед найбагатших країн світу? Адже й ґрунти в нас родючі, й народ наш працьовитий. Живуть українці в інших країнах і не пасуть там задніх, а в себе вдома ми ніяк не можемо дати раду нашому господарству.

Ми велика європейська країна, і для нас найраціональніше йти шляхом таких держав, як Німеччина або Франція. Ці держави дуже подібні до нас у багатьох відношеннях і можуть служити нам гідним прикладом. Такий вибір задовольнив би всі політичні течії в Україні, за винятком, може, тих, які мріють відродити «єдиную и неделимую». Але здоровий глузд підказує, що час імперій минув. За останні 75 років наші люди заплатили десятками мільйонів життів, справдуючи одвічний закон, за яким повинна будуватися держава: основою суспільного добробуту є господар. Більшовики, будуючи свою комуністичну імперію, захопили владу завдяки гаслам: земля – селянам, фабрики й заводи – робітникам, а потім позбавили селян і робітників власності. Однак, саме абсолютна влада більшовиків і стала причиною краху тієї останньої імперії, яка розвалилася на наших очах. А нам дісталася від імперії відсутність справжнього господаря. Це і є основне наше лихо, що не дозволяє нам підвестися з колін.

І криза лихоманитиме суспільство доти, доки не з'явиться в нас господар-виробник. Бо всі ті, хто зараз скупує, перепродує чи просто обкрадає суспільство, не покращують нашого життя. Навпаки, доходи виробників стали менші від інших верств населення, а це веде до паралічу новонароджуваної держави.

І якщо сама держава допоможе виробникові стати господарем свого виробництва, то в неї є майбутнє, а якщо ні, то рано чи пізно таку державу чекає загибель. Тому всі ті експерименти з ринковими відносинами, які проводяться в Україні, ясна річ, ні до чого доброго не приведуть, доки держава не створить верству виробників-власників. Адже не може бути ринку без суб'єкта ринку – виробника-власника.

Як же збудувати в Україні справжній ринок? Якщо господар хоче мати добротне жигло, то він спочатку збудує нову хату, а тоді вже розвалює стару. А наші «творці ринку» все роблять навпаки. І страждають в основному оті самі «гвинтики», які страждали й раніше, «будуючи комунізм». А що, як «будівникам ринку» набриднуть усі ці експерименти? Тому замість розвалювання державного сектора економіки нашим так званим риночникам треба б зазирнути за кордон, ну хоч би у таку типово ринкову державу, як Франція, де близько половини економіки становить державний сектор. Так ось, до нашої державної економіки треба було б додати ще й таку саму за потенціалом приватну економіку. Державний сектор конкурував би з приватним, і саме ця конкуренція вивела б нас у люди.

Мені можуть заперечити. Уряд, мовляв, прийняв цілу низку законів для розвитку приватного підприємництва, а воно щось не хоче розвиватися. Ось у селі, наприклад, ніхто землі не бере, бо нічим її обробляти. А це тому, що робиться все, аби не дати людям землю у власність. Але ж без власності на землю не може бути головного рушія економіки – господаря-виробника. За всіма державними підприємствами офіційно закріплене

право на власність тієї землі, яку вони займають, а ось приватнику – зась.

Саме власність на землю – головна річ у процесі створення ринкової економіки. Без цього всі розмови про ринок – порожня балаканина. Аби створити ринкову економіку в Україні, необхідно державним указом частку всієї землі, орієнтовно 20–25 відсотків, вивести з державного сектору й розподілити між усіма бажаними за відносно невелику плату, яка має бути диференційована в залежності від якості землі.

Якщо народ отримає у власність землю, за ринок піклуватися не потрібно – він створить себе сам. Зусилля держави мають бути спрямовані тільки на забезпечення чесних, порядних стосунків між усіма учасниками цього процесу, бо без чесності, без моралі занепаде суспільство й згине держава. Ніяка економічна система не витримає алодійства, продажності урядовців, корупції. Адже люди, знаючи, кому дістаються плоди їхньої праці, перестають працювати. Якщо більшовики силою відбирали все й примушували працювати задарма, то нова держава повинна тільки контролювати, чесно чи ні працюють її громадяни. Тут користь для всіх. Протягом одного-двох років держава повинна примусово регулювати внутрішні ціни, пропорційно до світових цін, а далі – перехід на світові ціни й відмова від їхнього регулювання. Переважне право торгівлі товарами має належати виробникові.

Отже, держава повинна зосередити всі свої зусилля на створенні й вихованні верстви виробників-власників та запровадженні етики суспільних відносин, і це стане запорукою могутності української держави.

НАРАДА КЕРІВНИКІВ УКРАЇНОЗНАВЧИХ ЦЕНТРІВ

З ініціативи Інституту українознавства Київського університету імені Тараса Шевченка 24 червня в Києві відбулася координаційна нарада керівників центрів українознавства. Відкрив нараду проректор Київського університету Гебенський Л.В. Актуальність наради зумовлена сьогоденними проблемами цієї науки, серед яких і недостатня кількість кваліфікованих кадрів, і відсутність структури, складнощі з впровадженням українознавства в усі ланки і рівні освіти. Зараз українознавство відроджується в різних формах, напрямках. Створюються різноманітні регіональні центри, кафедри у вищих навчальних закладах, а отже приходить час обмінюватись досвідом, разом вирішувати проблеми, що виникають.

Основну доповідь на нараді виголосив директор Інституту українознавства П.П.Кононенко. Розкриваючи предмет українознавства, нової для нас дисципліни, він зауважив, що це передовсім, дослідження таких проблем: Україна — етнос, Україна — мова, Україна — природа, екологія, Україна — нація, держава, Україна — культура і Україна — суб'єкт міжнародного співтовариства. Українознавство — це історія, сучасне і майбутнє України. Його завдання ще у 1918 році академіком С.Єфремовим було сформульоване таким чином: українознавство — це філософія і політика держави. «Сьогодні, — підкреслив доповідач, — воно повинне стати однією з основних ланок формування особистості. Звідси — проблема підготовки кадрів, введення курсу українознавства як предмету в школах і як спеціальності — у вищих навчальних закладах...»

Далі П.П.Кононенко ознайомив присутніх зі структурою Інституту та напрямками його роботи. У його складі є такі відділи: історії і теорії українознавства, української філології (відділи літератури і мови), етнології, фольклору, національної культури, порівняльних досліджень (сходознавства, заходознавства), теорії і практики перекладу, освіти, навчально-методичного програмування, міжнародних зв'язків та інформації, перспективного планування і наукової інформації, філософсько-світоглядних аспектів українознавства, видавничий відділ. Інститут розробив програму курсу українознавства для викладання у всіх вищих навчальних закладах, підготував посібник «Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку» і готує підручник з українознавства, проводить велику наукову та координаційну роботу, науковці інституту підтримують тісні зв'язки з зарубіжними колегами. Так, від 1993 року вирішено щорічно проводити конференції з українознавства у США та в Україні.

Про місце українознавства в системі освіти України розповів заступник міністра освіти А.Г.Погрібний. Він ознайомив присутніх із заходами, що здійснюються Міністерством освіти для розвитку українознавства. Основу базової середньої і вищої освіти в державі мусять складати предмети українознавчого циклу. Міністерство зобов'язує всі вищі навчальні заклади створити кафедри українознавства; викладання всіх предметів з перших же курсів повинне

вестися державною мовою. Освіта мусять бути підпорядкована завданням розбудови держави й націлюватись на виховання покоління громадян і патріотів.

Перший заступник міністра у справах національних меншин і міграцій В.І. Піскун підкреслив, що розвиток українознавства — складова частина політики України, він зупинився на проблемі повернення українців до України.

Ректор Івано-Франківського університету В.І.Кононенко висунув ідею поєднання двох напрямів: теоретичних досліджень і практичних вирішень проблем. На його думку, кожен регіональний центр мусять виробити свою програму роботи. Координування такої роботи дасть змогу підвищити професійний рівень українознавства. В університеті діє рада українознавчих кафедр, яка намагається координувати їхню роботу і дає змогу представити українознавство як систему науки. На всіх факультетах викладаються українська мова, література, історія і культура. Є факультет української діаспори, де вчать студенти з різних міст колишнього СРСР. Величезна проблема, пов'язана з цим, — відсутність спеціальних програм. З першого вересня утворюються Центр етнопедагогіки та українознавства (на рівні НДІ).

Виступили завідувачі відділами Інституту українознавства, які ознайомили присутніх з методами, програмами, темами, що розробляються Інститутом по здійсненню концепції українознавства як синтезуючої науки. Зокрема, В.С.Крисаченко, завідувачий відділом філософсько-світоглядних аспектів українознавства, зупинився на проблематичних питаннях українознавства: об'єкту, суб'єкту, методології; на його думку, практичне значення українознавства — сформулювати і обґрунтувати національну ідею з метою згуртувати націю, що стало б одним з вирішальних факторів процесу побудови нашої держави.

Дискусію викликала доповідь кандидата педагогічних наук, професора О.О. Вишневого про предмет українознавства — про те, яким повинен бути український характер, що його, на думку доповідача, треба не тільки глибше вивчати, але й змінити на краще. Це викликало заперечення, адже ця проблема має бути окремим предметом психології. В.В.Барладян, завідувачий кафедрою українознавства Одеського університету у своїй доповіді зауважив, що Одеса початку ХХ ст. була україномовним містом, тож треба повернути їй цей статус. Промовець наголосив, що в Україні є лише два коренні народи — українці і кримські татари, які не мають іншої батьківщини поза її теренами.

На нараді було одностайно ухвалено загальну програму курсу українознавства, прийнято рішення надіслати лист до Міністерства освіти України з проханням затвердити програму і ввести її як обов'язкову для вивчення в середніх і вищих навчальних закладах. Наголошено на необхідності термінової поетапної реалізації програми.

Нарадою підтримано пропозицію українознавців США про заснування Міжнародної Асоціації професорів-українознавців.

*Оксана Удовиченко, Олена Швець,
науковці Інституту українознавства
Київського університету ім. Т. Шевченка*

Народна медицина українців існує стільки, скільки живуть люди на нашій землі, тобто довгі тисячоліття. А київська аптека народних ліків існує всього один рік. Чи не дивно? Здивуватися може тільки той, хто не знає, що паросток цієї ідеї — відкрити таку аптеку — пробивався понад півстоліття через багатоповерхову товщу бюрократичної системи, що страшним гнітом лягла на наш люд. Це можна порівняти з тоненькою тендітною травинкою і товстелезним шаром асфальту. Крім того, ще собі на біду породила народна медицина наукову медицину, яка намагалася знищити свою матір. Народних цілителів на довгі роки оголосили поза законом. Їх називали шарлатанами, обкладали великими податками, забороняли лікувати людей і знищували фізично. Багатющій досвід тисячоліть нещадно топтався, плондрувався, викорінювався з народної пам'яті. Діти не переймали досвіду від своїх батьків, бо бачили, що це карасться, і боялись. Так гинув набуток народної мудрости, ішли в небуття одвічні знання, що віками передавалися з покоління в покоління.

Зрештою, було відібрано навіть ім'я у народної традиційної медицини. Наукову медицину зроблено офіційною й названо традиційною, а народну загнано у глибоке підпілля.

Та все ж, доки офіційна медицина годувала хворих чужими для людського організму хімічними сполуками або різала, народна медицина, на силу тримаючись, берегла досвід і як могла збагачувала його. Хоч то було надто тяжко. Налікані народні цілителі боялись не лише один одного, а навіть тіні своєї, лікували тільки своїх близьких, родичів та тих, хто, зневірившись у хімії, йшов шукати порятунку до народних лікарів. Таких ставало з кожним роком дедалі більше й більше, бо хімія, затруївши всі людські органи, виявляла себе діатезами, алергіями, екземами та іншими хворобами шкіри. Хтозна, може, і це ще не отягло б людей, якби не дійшла до занепаду або, як кажуть, не захворіла сама наукова медицина. Вклавши великі кошти в будівництво фармацевтичних заводів на чужій території, Україна залишилась тепер ні з чим — ніяк у скрутний час виготовити навіть таблетку анальгін, аби заспокоїти головний біль. А тут ще й Чорнобиль сплюндрував, знівечив краєчку землі України, найпрекрасніші куточки природи, де зосереджені були величезні запаси цілющих трав, до яких звертались по допомогу в скрутні хвилини наші предки. Це ж вони без лабораторій знайшли маленьку — рослину, що могутніша від велетенського дуба, калган (перстач прямоствочий), що його іноді називають козацьким женьшенем. Ця рослина рятувала від дизентерії, дарувала чоловікам молодість і снагу. Правда, офіційна наука висунула на перше місце звіробій; із книжки в книжку перепиувалося, що без звіробію зробити ліки неможливо, як неможливо спекти хліба без борошна. Що це — невігластво чи шкідництво? Пояснити важко, але в жодній книжці не було написано, що звіробій можна пити лише сім днів на рік, як цього

ДАНИЛО НИКИФОРОВИЧ ЗУБИЦЬКИЙ родом із с.Покотилове на Кіровоградщині. Успадкував знання народного цілительства від діда й батька. Усе життя вивчає народну медицину й практикує як цілитель, за що й переслідувався владою. Автор багатьох лікувальних препаратів і рецептів на основі лікарських рослин. Очолює центр народної медицини «Барвінок».

НАТАЛЯ ПЕТРІВНА ЗУБИЦЬКА родом із с. Крихаїв на Чернігівщині. Має три вищі гуманітарні освіти й медичну. Основні знання взяла від свого вчителя — Данила Никифоровича Зубицького. Лікує на засадах української народної медицини, а також вивчає досвід народів світу в цій сфері, перекладає медичну літературу з болгарської, в'єтнамської мов. Завідує аптекою народних ліків, заступник директора центру «Барвінок».

суворо дотримувалась народна медицина. Інакше на восьмий день і далі чоловік заповнював своєму здоров'ю непоправної шкоди — ставав поволі імпотентом. А в літніх жінок підвищувався тиск, посилювалося серцебиття, в молодих дівчат починало рости волосся, псуючи дівочу красу й жіночість.

І таких прикладів можна ще навести чимало.

Отже, три згадані чинники: перенаєнення хімією, банкрутство фармацевтичної галузі та втрата природних запасів цілющих рослин сприяли тому, що після затяжних баталій, поєдинок та нескінченних нудних і виенажливих ходін по кабінетах, у страшних потугах і муках народилася 20 жовтня 1992 р. у Києві на проспекті Перемоги, 70, Аптека народних ліків.

Вона стала справді народною. На час відкриття в аптеці було всього 12 препаратів, а за півтора роки їх уже понад сотня. На перший погляд, сто — це мало. Але якщо ліки ефективні, їх і не потрібно багато. Якщо, наприклад, холестерин лікує захворювання печінки у 6 разів краще, ніж есенціале, то навіщо шукати ще щось інше? Ефективність ліків і тільки вона зробила рекламу аптеці. Один вилікуваний приводив своїх хворих родичів, сусідів, знайомих. Ідуть сюди тільки ті хронічні хворі, яких полишила напризволяще офіційна медицина — наодици з їхніми хворобами. Ідуть ті, хто вже не може й дивитися на таблетки через алергію. Отак за два роки побувало в аптеці десять мільйонів відвідувачів.

Тут люди допомагають людям своїм умінням, знанням, добрим словом поради і найголовніше — найнешкідливішими ліками від самої природи, близької і доступної людині. Рослина має ту ж будову клітини й фізіологію, що й людина, живе в однакових умовах, тобто близька людському організмові. Крім того, це ліки, які перевірялися не протягом двох десятків років у лабораторіях методом насильного введення в тваринний організм, а протягом багатьох тисячоліть у природі добровільно, методом вікових спостережень за впливом рослин на поведінку тварин, на саму людину. Ціною не одного життя визначались отруйні рослини. Перша заповідь — «Не нашкодь!» — навчила людей давати рослинам точні назви за їхньою дією на людський організм. Ось звідки такі глибокі за суттю назви рослин в Україні.

Тож високо цінуючи досвід наших предків, збираючи його по крихітках, збагачуючи власними перевірками і спостереженнями, ми й відроджуємо засади народної медицини українців у першій офіційній народній аптеці в Україні.

Шановний читачу, звертайтеся до
Аптеки ЗУБИЦЬКИХ:
252113, Київ, пр. Перемоги, 70

Олена ШЕСТАКОВА

ЗЕМЛЯ, ХЛІБ, КВІТИ

Образ світу Катерини БІЛОКУР

ОЛЕНА ІВАНІВНА ШЕСТАКОВА народилася в Івано-Франківську. Закінчила Київський художній інститут (1974). Мистецтвознавець. Автор розділів «Декоративний розпис» та «Катерина Білокур» у книзі «Державний музей українського народного декоративного мистецтва» (1983), добірок художніх листівок: М.Приймаченко, П.Власенко, П.Глуценко, М.Тимченко, статей у періодиці. Очолює наукову обробку декоративних розписів ДМУНДМ та провадить велику виставочну роботу в музеї й поза його межами.

Натюрморт «Снідання» (1950)

Особливе місце в історії духовності українського народу займає творчість Катерини Білокур.

Народилася велика художниця 1900 року в селі Богданівка Пирятинського повіту Полтавської губернії (нині Яготинський район Київської області) в бідній селянській родині.

Вона плоть від плоті дитя рідної землі, дочка українських батьків. А душа її осяяна божою іскрою настільки яскраво, що дала їй сили вижити в нелюдських умовах і творити своє «святе мистецтво».

На долю Катерини випало бачити й пережити революцію, громадянську війну, колективізацію, голод 1932–1933 років, Другу світову війну, повоєнні злигодні. До всього того додавалося ще й особисте лихо: самота й недуга забирали сили, яких було і так обмаль. Все це відбилося в творчості художниці, і можливо, трагізм життя зумовив такий проникливий вияв таланту, таке глибоке осягнення смислу буття й таку високу людяність у мистецтві і в житті.

Наділена Божим даром образного бачення світу, Катерина Білокур самотужки оволоділа тайнами живопису, стала неперевершеним майстром у олійному малярстві, віртуозним рисувальником і акварелістом. Відчуваючи природу, розуміючи її закони, вона у своїх мудрих, поетичних, яскраво національних творах оспівувала красу, багатство української землі, її родючість і працелюбність народу.

Наснажувана рідною природою й духом глибинних народних традицій творчість майстрині сприймається в цілому як поклик любови, творчості, віри у всепермагаючу волю Життя.

У творчості Катерини Білокур переплітаються дві первини: народна і професійна. Її пензлю був підвладний пейзажний жанр, натюрморт, портрет. А в більшості творів елементи цих жанрів становлять нероздільну цілісність, що є виявом оригінального, неповторного, тільки їй притаманного сприйняття й відображення світу.

Катерина Білокур ретельно зображує кожен елемент композиції: квітку, пуп'янок, листочок, плід, точно передає фактуру й колір предмета. Вона так дивовижно добирає ці елементи, так незвичайно будує композицію й знаходить колористичне рішення, що часто ці елементи, здається, не мають точки опори, вони ніби витають у просторі, не лишаючи тіней. Таке відчуття, ніби кожний з тих елементів має свій особистий вимір. До того ж усе зображене художницею набуває символічного значення.

Найвищим виявом земної краси для Катерини Білокур є квіти: від зародження до буйного, несамовитого цвітіння, що перетворюється в плід та насіння. Плинність часу – як у житті природи, так і в житті людини – один з основних філософських мотивів творчості художниці. Водночас живописні полотна Катерини Білокур пронизано глибоким трагізмом долі українського народу. За буйним барв у її картинах ховається гіркота знівченої злиднями душі українки.

У ранніх творах «Квіти за тином» (1935), «Жоржини» (1940) простір як об'єкт не цікавить художницю, він – своєрідна основа, на якій будується композиція з квітів. Усе те дає відчуття, що художниця перебуває в стані творчого пошуку й сподівань.

Світлою радістю пройнято полотно «Польові квіти» (1941), де з великим зачаруванням зображено вмитих ранішньою рососою ніжних запашних посланців рідної Полтавщини. У цьому полотні ми вперше зустрічаємося з тяжінням художниці до просторового вирішення й використання прийому центричної композиції, смисловим осередком якої є ніжні золотаві колоски пшениці. Створенню реального і разом з тим загадкового світу допомагає віртуозне володіння кольором: синій колір Неба – це символ безмежності Космосу, а золото пшеничного колосся – символ життя на Землі.

Натюрморт «Привіт урожаю» (1946) художниця створила в повосенню пору (деякі картини загинули в Полтаві у війну). Тут зображено розкішні плоди як втілення мрії про щедроти, які родить земля, винагороджуючи людину за працю.

А натюрморти «Квіти й горіхи» (1948), «Квіти, яблука та помідори» (1950), «Квіти і виноград» (1958), «Натюрморт з колосками та глечиком» (1958–1959) пройнято людською потребою достатку, що виявляється в барокових пишнотах, які, однак, викликають відчуття нездійсненості, марності мрій. Шляхетність української селянської трапези передано з надзвичайно художньою виразністю в натюрморті «Сніданок» (1950). Ця робота породжує асоціації з кращими світовими здобутками цього жанру, зокрема «малими голландцями».

«Привіт урожаю» (1946)

Натюрморт «Квіти і овочі» (1959)

Часто у свої натюрморти Катерина Білокур вводить зображення виноградної лози, грон винограду, пшеничного колоса, хліба – одвічних символів української аграрної культури.

У одному із найзначніших, найвідоміших у творчій спадщині художниці натюрморті «В Шрамківському районі на Черкаській землі» (1955–1956) виноградна лоза створює золотаве орнаментальне тло, на якому розгортається композиція з пишного вінка квітів, що вінчає такі буденні речі, як грудочки цукру, цукровий буряк та пшеницю.

В основному на полотнах Катерини Білокур зображено дари природи – квіти, плоди, а також витвори людської праці – хліб і цукор.

Глибоким філософським сенсом єднання людини з Космосом, плинності часу, трагізму людської долі й водночас торжества, буяння всього живого на Землі сповнено такі твори Катерини Білокур, як «Декоративне панно» (1945), «Буйна» (1944–1947) та «Цар-колос» (1949).

«Декоративне панно» викликає суперечливі настрої й думки: тільки-но закінчилася війна, ще не висохли сльози у людей на очах, ще не загоїлися рани й болять втрати, але все це не стишує пориву до відродження. Полотно це – своєрідний реквієм загиблим і водночас гімн перемозі життя над смертю.

Така ідея простежується і в картині «Буйна». Рухомість орнаментальних мотивів «Декоративного панно» переростає в «Буйній» у квітучу золотаво-багряну заграву, що розгортається на наших очах, переростає рамки картини, ніби вабить у позамежний світ.

У повосенний період творчості з'являється в полотнах Катерини Білокур жовто-багряно-коричнева гама, яка вносить у її творчість з одного боку – радість буття, динамізм і неспокій, з іншого – передчуття осені в душі.

У народних повір'ях бузковий, темно-фіалковий кольори вважаються кольорами туги та вдовування і саме вони стали домінуючими у глибоко філософському творі Катерини Білокур «Цар-колос» (1949). Кольором виявляє художниця свій невгамовний, глибоко прихований душевний біль.

Кольорова гама картини тримається на тонкому переході від світлої барви життя, трохи наївної, як буває в молодості, до насиченої, інтенсивної, брунатно-темної, над якою схиляються три сріблясті колоски, що світяться в пітьмі, як недосяжні зорі в Небі – тендітні, беззахисні, як людська доля, що шукає прихистку, може в останню мить свого земного буття. А над колосками палахкотить калина і ніби кличе...

Важко нині щось стверджувати, але можливо саме такі відчуття були в Катерини Білокур у момент створення цієї епохальної картини.

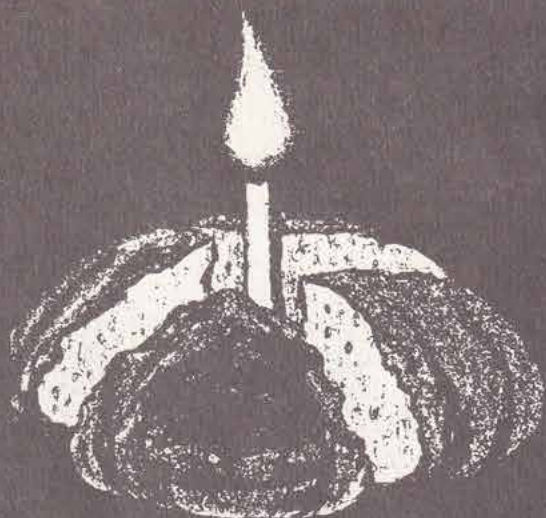
Художниці вже немає серед нас, але з її невмирущих полотен струменіє життя і кличе розмаєм квітів і хлібним колоссям вірити, любити, творити на Землі радість.

Твори народної художниці Катерини Білокур зберігаються в багатьох музеях України, але найповніше зібрання їх у Державному музеї українського народного декоративного мистецтва.

«У Шрамківському районі на Черкаській землі» (1955–1956)

Натюрморт «Кавун, морква, квіти» (1951)

ТОЙ ЧОРНИЙ ЗЗ'И

Джеймс МЕЙС ГОЛОСИ СТРАДНИКІВ

ДЖЕЙМС МЕЙС народився в Мускогі, Оклахома, США. Доктор історичних наук. У 1981–1986 рр. був науковим співробітником Українського науково-дослідницького інституту при Гарвардському університеті, де вивчав голодомор та досліджував україномовні джерела для монографії Роберта Конквеста «Жива скорботи». В 1986–1990 рр. був виконавчим директором Американської державної комісії дослідження голоду в Україні, написав її «Репорт Конгресові США» та підготував до друку тритомник усних свідчень. Після того викладав у Колумбійському й Іллінойському університетах. Тепер – провідний науковий співробітник Інституту міжнародних відносин і політології АН України та голова оргкомітету Народного інституту дослідження геноциду України. Автор близько 60 наукових праць.

В історії не існує авторитетних джерел, за якими можна відтворити повну й цілісну картину минулого. Візьмемо для прикладу хоча б староукраїнські літописи: їх написали монахи з позиції церкви. Публікації в газетах чи журналах відображають погляди редакторів або власників видань. Навіть архівні матеріали, попри їхню нібито безсторонність, відтворюють позицію влади. Отже, щоб відкрити завісу над минулим, треба зібрати й проаналізувати всі можливі джерела.

Щоб дізнатися, чому стався голодомор (чи голокост), потрібно звернутися до документів. Але щоб зрозуміти, що це таке, треба звертатися до свідків. Без ретроспекції на людські долі питання «коли?», «хто винен?», «навіщо це зроблено?» втрачають будь-який сенс. Наприклад, створений на основі офіційних німецьких документів тритомник Рауля Гільберга про голокост – важлива джерельна база для істориків, які займаються цією темою. Але без таких творів, як щоденник

Анни Франк – юної єврейки, яка переживалася від фашистів і зрештою була викрита й знищена, – без людського аспекту голокосту, не мав би ніякого значення навіть такий геніально точний, повноджерельний тритомник Гільберга.

Коли йдеться про будь-яку масштабну людську трагедію, треба шукати всебічну й безпосередню інформацію: як люди помирали, як вони вижили, як вони переживали? Є чимало спогадів, часто дуже цікавих і деталізованих, але треба зважити, що тільки специфічні особи пишуть мемуари, і часто з метою самовиправдання, особистої слави і т.ін. Коли ж мова йде про соціальну історію, неможливо обійтися без свідчень так званих маленьких людей, які майже ніколи не залишали своїх помітних слідів на шляхах історії. Переважна більшість самовисвячених західних істориків доклали чимало зусиль, аби довести, що в СРСР ніколи не було тоталітарної системи, у своєму прагненні дискредитувати «стереотипи холодної війни» вони дописалися до того, що під час сталінізму терор був дуже вузьким феноменом, що переважна більшість населення ніколи не була тероризована, тому що «сонце світило, люди танцювали та кохалися», що ініціатива для репресій здебільшого йшла «знизу», в силу таких причин, як заздрість, побутові конфлікти і т.ін.

Правда про справжній стан речей в СРСР, правда про історію цієї країни доходила до свідомости простих громадян, істориків і політиків Заходу дуже важко. Забігаючи трохи наперед, скажу, що практично кожне свідчення, дане Комісії США, виконавчим директором якої я працював, містило в собі гіркі висловлювання свідків голодомору про те, що їм ніхто не вірить, що не буде ніяких наслідків цих переслуховувань, що світ їх не почує. «Українському народові випала тяжка доля, ніякі держави не помагають. І не вірять оцьому», – Остап Півень із села Шляхового. «Я б хотіла, щоб більше людей свідчили й щоб зрозуміли люди, особливо в Америці, дійсно повірили, що це була страшна трагедія. Минули довгі роки, й ніхто не хоче слухати нашого голосу», – свідок з села Хухра Харківської області. «Хто не казав: брехня то! То другий раз так зло бере і хочеться сказати до того й так за шиворот: На тобі! На! Голоду не було?! Коли я бачив!» – Едвард Черненко з Київщини. «Я вже стара людина, відживаю свої дні мого життя, що Бог мені накреслив, тому бажаю, щоб їхні імена й муки були відомі всьому вільному світові», – Михайло Боровик.

Працюючи в Комісії по дослідженню голоду в Україні, я часто бачив, з якою гіркотою і відчуттям глибокої несправедливости українці реагують на недовірливе ставлення до їхніх слів. Тому, окрім "Рапорту Конгресові США", де зібрано й проаналізовано всі відомі на той

час документи і матеріали, було вирішено організувати переслуховування очевидців голоду, аби окреслити суто людську панораму голодомору, аби отримати якомога ширшу інформацію не лише про голод, а й про увесь період радянської історії до Другої світової війни, щоб дати можливість майбутньому історикові поставитися до кожного особного свідка, як до окремої особи, окремого, дуже специфічного історичного джерела.

Пам'ять як історичне джерело має дуже специфічний характер. Різні люди можуть трактувати одну і ту ж дію зовсім по-іншому. Але є свідчення, які просто неможливо сприймати як вигадку чи фантазію. Сотні людей, які ніколи, ні за яких обставин не мали жодних контактів, наводять одну і ту ж схему "механізму" вигодоодження. І дорослим, і дітям запам'яталися чіткі й надзвичайно подібні картини: немовлята "куркулів" на снігу, діти "куркулів", яких виганяють зі школи, "буксирна" бригада, яка в одній сім'ї виливає на підлогу півсклянки молока, в іншій – борщ, ще в іншій забирає останні півсклянки проса, себто те, що могло би врятувати життя людям. Випадки людоїдства, трупи по дорозі в місто, трупи на полі, коли голодуючі жували зелені колоски. Цей ряд можна продовжувати дуже довго. І на Дніпропетровщині, і на Полтавщині загальна картина голоду однакова. Страшна. Але кожен із свідків по-своєму переживає, по-своєму згадує, у кожного своя особиста доля і своє горе. Це дає нам унікальне людське розуміння суто людської трагедії.

Навіть сьогодні в Україні лунають голоси про те, що подальша концентрація зусиль істориків на темі голоду може призвести до психологічного пригнічення народу. На це я хочу відповісти цитатою із свідчень Олександра Биковця, священика катакомбної автокефальної української церкви: «Усі знали, що над Церквою і над нами як слугами Церкви навис дамоклов меч. ... Але все одно життєрадісність була і надія була. Лише одна була турбота така – всі були готові на жертву, знали, що не сьогодні-завтра їх знищать, але їхня турбота така: чи ж світ буде знати про це і чи світ щось скаже? І друга проблема – ще інтимнішого характеру: чи буде кому молитися за всіх тих, що загинуть?»

Звісно, історія – наука зовсім іншого роду, ніж фізика чи хімія, це одночасно суспільна й гуманітарна наука. Історикові не треба моралізувати, не треба судити, потрібно тільки чесно, чітко, якомога виразніше відновити минуле у всіх його аспектах. Але в самому акті дослідження такої теми як голодомор є питання моральної відповідальности, обов'язок суто морального характеру. І це дослідження без свідчень якомога ширшого кола очевидців неможливе. Вислухаймо їх, поки є ще така можливість. Поки вони ще серед нас. Поки вони ще живі...

УКРАЇНСЬКА РЕАКЦІЯ НА ГОЛОД В УКРАЇНІ 1933 року*

У відповідь на штучний голод в Україні в 1933 році, українці в Галичині й у розсіянні провели широкі акції протестів. Виявом її було вбивство Миколою Левицом радянського представника у Львові Олексія Майлова, як також листи й протести різних організацій та партій до Ліги Націй. Для характеристики цілості акції передруковуємо наступні документи.

РЕЗОЛЮЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ УНДО за дня 24 червня 1933 р. про становище на Радянській Україні

Центральний Комітет УНДО на окремому своєму засіданні дня 24 червня ц.р., присвяченому теперішньому положенню на Великій Україні, прийняв однодушно такі постанови:

Московська більшовицька влада в 1920 р. здавила збройно визвольні змагання українського народу й прилучила силою великі українські території по обох берегах Дніпра до совітської держави. Український народ не понехав боротьби за своє відрубне існування, а веде її постійно як у межах Української Соціалістичної Радянської Республіки, так і поза ними з московськими більшовиками за здійснення найвищого права нації.

Щоби зломити спротив українського народу, більшовицька влада вживає нелюдських засобів. Вони:

1) Під культурним оглядом затирає штучно національний характер українського письменства й науки, нагинаючи їх терором до потреб комуністичного московського інтернаціоналізму.

2) Під політичним оглядом московські комуністи щораз завзятіше гнуть український народ, а саме в'язять, засилають на примусові роботи й винищують фізично свідомих та ідейних під національним оглядом селян, робітників та інтелігентів.

3) Під господарським оглядом московські комуністи ведуть на Україні політику повного визиску. В ділянці промислу експлуатують усі підземні скарби не для потреб України, а в сільсько-господарській ділянці довели колективізацією до занархізування хліборобства та повели неперепірливу в засобах і носкрізь гробункову політику, яка спричинює в тій найбагатшій і найплодовитішій країні Східної Європи постійний голод і невидану в світі нужду в українському селі. Така господарська політика комуністів довела до того, що маси українського населення вигибають із голоду.

Центральний Комітет Українського Національно-Демократичного Об'єднання якнайгостріше осуджує цю грабіжницьку, оброчовану на фізичне й моральне винищення українського народу політику комуністів на Україні й закликає все українське громадянство по цей бік ризької границі протиставити місцевим агентурам московського комунізму, який є найзавзятішим ворогом самого існування української нації. (Діло, ч. 168, з 1 липня 1933).

Рятункова акція для Великої України. Огляд діяльності Комітетів Рятунку України до дня жалоби й протесту 29. X. 1933. Зладив Андрій Жук. Львів. 1933, стор. 45—46.

ЛИСТ ПРЕДСТАВНИКА УРЯДУ УНР до голови Ради Ліги Націй п. Мовінкеля

Женева, 25 вересня 1933 року
Його Ексцеленції Панові Мовінкелю, Голові Ради Ліги Націй.
Женева

Пане Голово,

Від 1920 року я обороняв перед Лігою Націй, яко представник уряду Української Народньої Республіки, що в 1921 році впадо жертвою московської агресії, політичні інтереси, часом дуже поважні, моєї країни. На цей раз маю шану звернутися до Вашої Ексцеленції для захисту справи, яка є по-над всякою політикою. Це справа велика, яка торкається людського сумління: в час повного миру сотні тисяч, навіть мільйони людей мруть од голоду, тяжко страждають без усякої допомоги майже в центрі Європи. Загрози є навіть саме існування великої нації.

Нарід наш в жалобі. Всі українці, всі наші організації, що знаходяться по-за межами ССРСР, одногласно просять Лігу Націй підняти свій голос, щоби врятувати наш народ.

Тут саме, в Женеві, українських представників з'їхалося багато, щоби своєю присутністю і своїми закликами засвідчити свою солідарність у справі, що я її підіймаю. Делегати українських комітетів допомоги голодним, які створено у Львові, в Чернівцях (Буковина), в Празі і в

Брюсселю, товариство емігрантів, що зветься «Європейське Об'єднання», — сполучили свої зусилля в Женеві в цей трагічний момент для України, щоби захищати перед Лігою Націй справу голоду в Україні.

Українські депутати в польському парламенті, які представляють комітет допомоги голодуючим у Львові, представили Вашій Ексцеленції сьогодні-ж меморандум, з текстом якого вони ласкаво мене ознайомили. Я приєднуюся цілковито до цього меморандума і приєдную й ті організації, на чолі яких я стою: Головну Українську Еміграційну Раду (федерацію центральних організацій українських емігрантів, що знаходяться в Бельгії, Болгарії, Франції, Люксембурзі, Польщі, Румунії, Чехословаччині, Туреччині та в Югославії) й Українську Асоціацію для Ліги Націй. Отже солідарність нашої акції для врятування України від голоду є абсолютною.

На кінці цього листа дозвольте мені, Ексцеленції, просити Вас зробити все можливе, щоби підняти на Раді Ліги Націй болюче питання про голод в Україні, яке я проеую представити так само і Асамблеї, подаючи одвертого листа її Голові.

Прійміть, Пане Голово, і т.д.

О.Шульгин

Олександр Шульгин, Без території. Ідеологія та чин Уряду У.Н.Р. на чужині. Париж, 1934, стор. 207.

ЛИСТ ПРЕДСТАВНИКА УРЯДУ до Голови 14 Асамблеї Ліги Націй, п. Вотера

Представник уряду УНР п. О. Шульгин, 27 вересня с.р. доручив у Женеві слідуючого листа голові 14 сесії пленарного засідання Ліги Націй:

Пане Голово,
Маю шану звернути особливу увагу Вашої Ексцеленції на страшний голод, що панує зараз в Україні.

Сотки тисяч, мільйони чоловіків, жінок і дітей жорстоко страждають від цього нещастя й мруть у великих кількостях. Нашій багатій країні загрожує винородження, бо пустіють цілі села, що вмерли або залишені селянами, які пішли в світ шукати хліба.

Чисельні свідчення як українців, так і чужинців освічують деталі цієї катастрофи без прикладу.

Таке становище нашої країни ще більше парадоксальне, бо живна 1932—1933 рр. є порівнює добрі й цілком вистачаючі для прокормлення населення. В ці ноти ми ужилися від політичних проблем, які ми згадували в нашому останньому мемуарі, представленому в Лондоні Його Ексцеленції Р.Макдональдові, президентові економічної конференції. Але тут мусимо зазначити, що до голоду в Україні спричинилися, з одного боку, колективізація хліборобства, силою запроваджена совітами, а особливо так звана хлібозаготівля. Збіжжя, зібране в Україні, призначено на постачання совітській армії. Московщині й особливо на вивіз.

Коли роки 1932 й особливо 1933 були такі тяжкі й трагічні для України, наступаюча зима й весна 1934 року заповідаються ще більш сумними.

І саме тому ми засилаємо через посередництво Вашої Ексцеленції гарячий заклик до Ліги Націй і до цілого цивілізованого світа, просячи їх прийти з допомогою українському народові.

Ми просимо Вашу Ексцеленцію: прийняти необхідні міри, щоби перешкодити вивіз хліба з ССРСР, в дійсності з України; організувати анкетну комісію, яка б могла на місті встановити розміри нещастя; організувати міжнародню поміч голодуючим в Україні.

Ми надіємось, що Ліга Націй не зможе пройти мимо нашого прохання і що весь цивілізований світ почує опель уряду УНР, що знаходиться зараз на вигнанні.

Всі українці, мільйони яких розкидано також по цілому світі, підтримають нас, як один чоловік, в цьому проханні, яке є продиктоване страшною тривою за долю великого народу в нещасті.

Прійміть, Пане Президенте, запевнення в моїй глибокій пошані.

О. Шульгин

Олександр Шульгин. Без території. Ідеологія та чин Уряду У. Н. Р. на чужині. Париж, 1934, стор. 209—210.

* Публікація за виданням: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. Том II. Упорядкували Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. — Бібліотека Прологу і Сучасності, ч.157, Мюнхен, 1983, С.352—361.

«ГОЛОД – 33-Й»

Пропонуємо увазі читачів останнє прижиттєве інтерв'ю голови Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932–33 років в Україні ЛІДІЇ КОВАЛЕНКО-МАНЯК, яке вона дала за лічені дні до кончини нашому кореспондентові ОЛЕКСАНДРОВІ КАВУНЕНКУ.

Усе, до чого б не торкалися її руки й серце, вона не звикла робити у півсилі, у півдуші. Не могла...

І люди любили її за це. Сам був свідком широкі шані й зворушливої любові до Лідії Коваленко у селі Тарган, що на Київщині. Тоді під час відкриття пам'ятника жертвам голодомору тридцять третього, селяни не знали, як кажуть, де й посадити її...

І от тепер усі слова про неї – в минулому часі. Часі, що стрімко віддаляє од нас світлий образ цієї навдивовижу чутливої до чужої біди жінки, яка так багато звикла брати на свої слабкі плечі.

Навіть того фатального дня, почувшись зле, вона вийшла до людей, щоб дати волю своєму серцю. А серце не витримало...

Олександр Кавуненко: Пані Лідіє, сьогоднішню розмову я хотів би розпочати з книги «Голод: 33-й», яку Ви підготували до друку разом зі своїм чоловіком – світлої пам'яті письменником Володимиром Маняком. Отож, як народжувалася книга? Що рухало Вами, коли Ви розпочинали цю, на мій погляд, подвижницьку працю?

Лідія Коваленко: Найперше мушу сказати, що ми почали збирати матеріали про голод в аж ніяк не найкращі для того часи. Був 1983-й рік – рік глухий. Світ відзначав трагічне п'ятдесятиріччя голодомору в Україні. У тому, далекому од нас світі відбувалися наукові конференції, з'являлися нові книги й кінофільми, присвячені страшному лихові, а ми про все те дізнавалися хіба що з нічних радіопередач, які посилено глушилися. А в самій Україні проводилася нестримна, розгнуждана контрпропагандистська кампанія: спеціальні наради, інструктажі – закриті й відкриті, вищого й нижчого рівнів. Мовляв, зараз українські буржуазні націоналісти на весь світ роздмухують тему українського голодомору; мовляв насправді це – міф, ніякого голодомору не було, а голод був у 1933 році саме в західному світі, який тоді терпів кризу. Розумієте, така відверта лжа, така відверта брехня викликає в нормальній людині почуття протесту.

О.К.: Пані Лідіє, очевидно, і Ви, і чоловік Ваш про голод 33-го почувли значно раніше...

Л.К.: Звичайно!.. І це природно, бо чоловіка мого виховувала подільська бабуся Олена в селі Криштопівці, а мене – чернігівська бабуся Софія. То чи могли ми бути байдужі до цієї теми, перебувати в тому «святому невіданні», яке зараз намагаються демонструвати деякі наші політики.

Ми довго працювали, я б сказала, в не дуже комфортних умовах. Бо не з'являлися в село жаданими, дорогими гостями. Влада ставилася досить насторожено до нас, і це було незвично. Адже раніше чоловіка як досить відомого письменника приймали з усім належним п'єтетом. Отож, оминаючи сільради, правлінські контори, ми заходили

одразу в людські оселі. Чимало хто боявся говорити, але дуже багато людей страху вже не знали. Складалося враження, що те існування в страхіві їм уже набридло. Вони вже не могли! Життя їхнє йшло до скону, і вони хотіли хоч наприкінці життя сказати правду, про яку їх питали.

Почали ми, звичайно, з рідного чоловікового Поділля (він був такий переконаний подолянин, що я теж стала патріоткою цього краю), – почали з Хмельниччини, Вінниччини. Потім – Київщина, Черкащина... І так у нашому засягу опинилися вся Україна. З'явилися касети з магнітофонними записами, але найбільше все-таки мені подобалося, коли якась бабуся після розмови з нами, десь увечері, сідала і вперше в житті щось писала для чужого ока.

О.К.: Пані Лідіє, чи знали ви тоді, що незабаром це буде книга – воістину народна книга-меморіал?

Л.К.: Ні!.. Ми в те дуже мало вірили... Потім пролунали слова «перебудова», «гласність», «демократія». То зараз ми беремо слово «перебудова» в лапки, подекуди й слово «демократія» також доводиться брати в лапки. А тоді, кілька років тому, ще було так, ніби після задухи люди ковтули свіжого повітря. Вуста людські вчилися говорити правду, і рука наша теж училася писати слова правди після практично цілого життя напівправди, чверть правди, якихось умовчань, якогось лукавства, якогось страху перед тим, що тебе читатиме і штатний цензор, і цензор, який сидить у високому кріслі. Для нас аж тоді зясніла можливість видати цю книгу. Помогла, я б сказала.., морально, Спілка письменників: тут підтримали ідею, яку висловив чоловік мій, Володимир. Хочете – вірте, хочете – ні, але оці майже сімдесят аркушів, відколи ми вже безпосередньо почали працювати на книгу, забрали у нас всього сім місяців життя. Нам самим потім було дивно, як ми, не маючи ніякої, технічної хоча б, допомоги (маю на увазі секретаря, який читав би неймовірно численну пошту; не маючи ні комп'ютера, не маючи нічого), але працюючи по вісімнадцять годин на добу, – ми за ці сім місяців зробили всю книгу. Доповнили її ілюстраціями, уклали, подали ескізи оформлення... Коротше кажучи, книга ця, оскільки виколісувалася у свідомості роками, народилася зразу. Ніби зразу...

О.К.: Я можу тільки уявити, як психологічно тяжко було вам читати й готувати до публікації ті численні людські свідчення, ті листи, кожен з яких волав про жахіття 33-го...

Л.К.: Психологічно це було тяжко неймовірно. Неймовірно! Бо з кожним листком до нас ішла чиясь трагедія. Я вірю, що ці листи беруть біоструми людської психіки, людської муки, яка посилювалася тим, що вона затаювалася протягом цілого життя. Розумієте: люди десь насподі своєї душі ціле життя берегли оту свою давню дитячу муку, оту муку своїх батьків, які тоді лягали в могилу...

Ще по вишнях, на городах могили були. Ці могили ховали. Їх обсаджували вишнями, щоб ніхто не знав. Бо

сільради забороняли хоч би як позначати місця поховань 33-го року. Це було тяжко!

О.К.: Здається, що книга важила для вас, можливо, більше, ніж усе написане до того часу...

Л.К.: То взагалі був унікальний період з усієї моєї багаторічної роботи в пресі. Та й для чоловіка це було щось зовсім незвичайне.

Ми тоді через газету «Літературна Україна» і через дуже тиражну тоді (2,5 млн.) газету «Сільські вісті» звернулися до людей. Багато хто написав. Багато хто зателефонував. А багато хто просто сів у поїзд і приїхав. І от рано, коли прибувають до Києва поїзди з областей, раптом лунає дзвоник, приходять дідусь чи бабуся – хочуть розказати!.. Вони у нас і ночували, ми їх і проводжали, і досі ми зберігаємо з ними надзвичайно зворушливі людські стосунки.

Робота над книгою зробила правдивий переворот у всьому нашому світосприйманні. Розумієте, навіть прекрасно знаючи село, буваючи там часто, ми все-таки вважали, що селянин дивиться в землю, що він дивиться собі під ноги. А завдяки цим свідченням переконалися, що село таки дивиться вперед. Село й озирається назад, шукаючи там коріння своїх бід. Ми переконалися, що люди зовсім не такі прості, як те було заведено писати й говорити: «проста радянська людина». Не буває простих людей! Немає людини складнішої, ніж наш селянин.

Немає людини, яка б зазнала стільки страждань, як наш селянин. Але це не позбавило його найвищої духовності, яка тільки й може бути.

О.К.: В одному з блискучих коментарів, яких у книзі «Голод: 33-й» чимало, ви стверджуєте, що голод не лише забрав мільйони людських життів, а й спричинив страшну духовну руїну...

Л.К.: В дослідженні голодомору в мене було своя тема. Якщо чоловік досліджував історико-політичні, економічні, соціальні наслідки голоду, то я займалася духовними аспектами і вважаю їх не менш важливими.

Справді, разом з мільйонами могил в Україні лишилася ще й страшна духовна руїна. Але, на щастя, Україна була зруйнована не дощенту. Пам'ятаєте, у Фрідріха Ніцше: «Відродження можливе там, де є могили». Тобто для себе я прочитую це так: відродження можливе там, де є пам'ять. Так от: у нашого народу була пам'ять. І я вважаю, що він вийшов живий, духовно живий з того страшного голодомору, з тієї ями, де вже був він, тільки завдяки тому, що в української нації глибоке коріння. Дуже глибоке. Глибше, можливо, ніж у будь-якого іншого слов'янського народу. Завдяки йому він зберіг ознаки життя, а потім ті корені, як обрубана верба, проросли навесні новим пагінням. І найкращим доказом того, що Сталіну його сатанинська акція таки не вдалась, що йому не вдалося вийняти живу душу народу, я вважаю оті шість тисяч свідчень, які ми назбирали: тисяча в книзі; п'ять тисяч – вдома, лежать вони, чекають своєї пори, дуже обтяжують моє сумління. Оприлюднити їх – мій обов'язок, хоча знаю, що нині це дуже тяжко зробити, оскільки всякі видовничі ідеї розбиваються об нашу економічну кризу. Але вірю, що не завжди так буде. Вірю, суспільство рано чи пізно зрозуміє, що не через усе можна переступити, не всім можна нехтувати.

О.К.: На жаль, примара голоду не відійшла в минуле. Адже й сьогодні чимало людей перебувають за межею бідності, є й випадки, причому непоодинокі, голодної смерті людей на вулицях, вокзалах...

Л.К.: Саме слово «голод» актуалізувалося сьогодні

жахливо. Воно вже не лишається якоюсь історичною категорією, воно вже не спрямоване тільки у вчорашній день. І коли ми слухаємо це слово з парламентської трибуни, вимовлене зовсім без проєкції на тридцять третій рік, і коли ми чуємо це слово в цергах людських, де люди стоять за нейелементарнішим, то стає, звичайно, тривожно за наш народ.

Дехто і зараз вважає: для чого, мовляв, піднімати тему ТОГО голоду, коли й зараз у такій скрутці живе народ України? Але, може, саме тому й потрібна нам пам'ять про 33-й рік? Може, ця пам'ять нагадає декому, що не можна так необачно, так неоглядно поводитися з величезними масами народу? Якщо вісім місяців могли забрати вісім мільйонів, то це щось має означати для нашої влади місцевої і вищої? Це ж урок...

О.К.: У книги «Голод: 33-й» – не проста доля. Причому перешкоди на шляху її появи у світ виникли й тоді, коли, здавалося б, для цього вже не було причин...

Л.К.: Нашу книгу прийняли у видавництві як довгождану, і ми вважали, що зовсім немає перешкод для її виходу. Рукопис наш навіть не передруковувався. Уже не було цензури. Фактично ми вже були цілком вільні. Ми вже не боялися якихось політичних правок там і це було велике щастя для нас. Але сталося так, що книга пролежала у видавництві два з половиною роки. Бо виявилось, що паперу нема, що матеріалу для її обкладинки нема, що поліграфія править великі гроші... Тут я мушу сказати, що комбінат, який друкував нашу книгу, виявив благородство неймовірне. Він працював над нею за півціни. Це означає, що кожен робітник, який доклав праці до нашої книги, одержав тільки половину того, що мав би одержувати. Отак люди розуміли, що це потрібно!

О.К.: На жаль, малий тираж книги. Далеко не кожен з охочих міг придбати її. А втіхою їм може бути хіба те, що готується перевидання книги «Голод: 33-й»...

Л.К.: Планувався тираж 110 тисяч, але через ту ж таки нестачу паперу він скоротився до тридцяти тисяч... А листів людей, які чекають, просять, благають тої книги, у мене вдома – сотні. Не менше їх у видавництві «Український письменник», яке останнім часом шукає можливості видати статисячним тиражем книгу саме цього року, коли відзначається шістдесятиріччя народної трагедії.

О.К.: Можливо, аж тоді книга дійде й до села?..

Л.К.: В Україні – 33 тисячі сіл. Тираж книги – 30 тисяч. От і рахуйте. Навіть по одній книзі на кожне стражденне село не попало. Є райони, де взагалі не було жодного примірника.

О.К.: До редакції Ви, пані Лідіє, прийшли з листами, які не можуть не зворушити. В них – щира вдячність, люди бажають вам здоров'я й душевної снаги продовжити тяжку, але таку потрібну працю. Що Вам додає сили, що гріє, особливо зараз, після трагічної загибелі Володимира Маняка?..

Л.К.: Люди нас і гріють... Ця людська увага і ці людські подяки, – вони гріли наші душі з того дня, як ми до них звернулися. Бо – підкреслю ще раз – були просто безвихідні моменти на шляху цієї книги. Можу вам сказати, що, ми з чоловіком були переконані: аби не сумнозвісний путч 19 серпня, то, можливо, наша книга взагалі б не побачила світу...

P.S. Який би тернистий шлях не випав на долю книги-меморіалу «Голод: 33-й», вона здобула всенародне визнання й удостоєна Державної премії України імені Т.Г.Шевченка.

ГОЛОД: ФАКТИ

З підсумкового звіту Міжнародної Комісії по розслідуванню голоду в Україні 1932-1933 років, опублікованого в Канаді 1990 року:

«Існування голоду в Україні приблизно з серпня-вересня 1932 р. по липень 1933 р. – більше не підлягає сумніву...

Свідчення

Факт голоду чітко постає із свідчень очевидців, які вижили і розповіли Комісії про умови життя в період, що розглядається. Більше того, ці свідчення, щирість яких не викликає сумніву, підтверджуються іншими свідченнями, поданими іншим зібранням і самій Комісії...»

Крім свідчень очевидців, Комісія використала такі свідчення:

- Звіти преси (західні країни)**
- Дипломатичні джерела**
- Радянські джерела**
- Праці вчених**

М О Р

ОЛЕСЬ ВОЛЯ (ОЛЕКСАНДР ВОЛОДИМИРОВИЧ МІЩЕНКО) народився на Полтавщині. Закінчив Київський університет ім. Т. Шевченка. Автор кількох художніх книжок, а також книги свідчень «Безкровна війна» про голодні 1932-1933 роки. Голова Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні.

Пропонуємо читачам уривки з нової книги українського письменника Олесь Воля «Мор», де вустами очевидців промовляє пекуча правда про голод в Україні. Жорстока і неймовірно страшна правда, але мусимо її знати.

СКЛЯНКА ВИСІВОК

СЕКЛЕТА ВОЛОДИМИРІВНА КОЧУБЕЙНИК народилася 1893 року в селі Вісяники Козятинського району Вінницької області. Померла 1985 року. Історію зберіг її внук Станіслав.

Був травень. Падали люди від голодної смерти, як листя осіннє.

А я ще на ногах трималася і проривала колгоспні цукрові буряки. І благала я Господа-Бога щодня: «Не дай мені, Боже, побачити смерти дітей моїх. Зі мною чини, що хочеш, тільки дітей спаси...»

Удома лишалась корова – вже запускалася і незабаром мала розтелитися. Молоко розподіляли між дітьми, а мені лишали чверточку або й нічого.

Працювала зі мною на буряках Марія. Вона щодень приходила на поле зі своїм первістком, сподіваючись на баланду, яку привозили на обід. Того разу обіду не було. Я ледве стримувала себе, щоб не випити чвертку молока за один ковток. А до мене підходила Марія. І чим ближче підходила, тим повільнішали її кроки. «Умирає мій синок, – сказала стиха. – Не можу дивитися, як він помирає...» Заплакані очі невідступно стежили за мною, щоб я віддала молоко. І я віддала. Марія, затуливши пляшку долонею, тримала руку простягнутою, щоб спокуса голоду не пересилила – не випити це молоко й донести дитині.

Я сиділа й плакала від образи, що в мене мовби

Вигнані з рідної хати.
Фото 1921 та 1933 рр.

Соколята, куди тепер?
Фото 1921 р.

Безпритульні.
Фото 1921 р.

У цих дітей батьки померли з голоду і
тінною домівкою став колгоспний
патронат.
Фото 1933 р.

відбрали цей добовий харч. «Ну, не вмерла дитина сьогодні, – думала собі, – помре завтра. Що їй допоможе та чвертка молока, а я ослабну зовсім, і діти мої помруть без мене...»

А Бог так розпорядився, що дитина Марііна вижила.

А через три хати жила Ольга Н. Двоє з її родини лишилися: вона і старший чотирнадцятилітній син. Хлопчака, поки ще міг, ходив до нас гратися. Мені й досі вздріваються його великі голодні очі, налитий живіт і пухлі ноги. «Помре...» – думала я з острахом і дивилася на своїх діток: чи немає в них ознак голодної смерті. «Ще хоча б два тижні протриматися. Господи, врятуй і помилуй...» діставала по півсклянки висівок на дні скрині й уночі суп варила.

А невдовзі сусідський Василько перестав ходити, а мати відчинила хвіртку. «Просити їсти буде...» – здогадалася я. Увійшла сусідка Ольга в хату й сиділа мовчки – сумна і задурена якась. Потім зазбиралася додому: «У Василика ноги попухли, рани відкрились... з постелі не встає...» – мовила. «Рани! А ти маслом змасти, і пройде. Масло добре допомагає...» – Я розуміла, що не те кажу, і дала сусідці останню склянку висівок.

І живе тепер Василь і донині.

... Одного разу довелося мені звернутися до нього за допомогою: на той час він був чималим начальником; а Василь мені сказав глузливо: «Ти, тітко Секлето, за склянку висівок хочеш, щоб я тобі півколгоспу віддав...»

Пішла я отак додому ні з чим, а тільки сльози мої старечі очі затуляли.

ШПИГУН ФЕДЕРАЛЬНОГО РОЗВІДУВАЛЬНОГО БЮРО АМЕРИКИ

*Записано з вуст ВІТАЛІЯ ПЕТРОВИЧА ХИЖНЯКА,
який народився 1927 року в селі Семенівка
Полтавської області.*

Після чотирьох років армійської служби й полону я повернувся додому. Хати не було – під час відступу її спалили німці, а на її місці батько зіп'яв невелику халупу зі старих шпал. Худючий був батько, мов з хреста знятий. Вилищовате землистого кольору обличчя густо поорали зморшки. Він зустрів мене вимученою слабкою посмішкою. Мати стояла боса, непорушно вдивляючись у мене глибоко запалими, колись гарними очима. Німим поглядом вона ніби промовляла: ось так ми живемо... Одна за одною з хати вийшли три малолітніх сестри. Замурзані, у латаних-перелатаних платтячках, перелякано дивилися на мою військову форму, як на щось чуже і незрозуміле...

Розповів батько, що з торішнього врожаю залишилися тридцять качанів кукурудзи. Як жити? На кого надіятися? Зробив батько з жерстяної бляшанки та шестигранного металевого прута драчку, і подрібнювали нею кукурудзяне зерно. По качану на день. З цієї жменьки крупи варили в казані юшку. Ні, не можна мені лишатися вдома: разом швидше можемо вмерти голодною смертю. І подався я на Житомирщину до тієї дівчини, з якою працював у Німеччині в бауера. Жила вона зі старенькою матір'ю та старшою сестрою, чоловіка якої на третій день після весілля забрали в армію на перепідготовку, та почалася війна, так він і не повернувся... Оселився я в Марії й одразу одружився. Теща була рада, що в хаті з'явився чоловік: може, не так злидні визиратимуть з усіх кутків. Через тиждень я сидів у конторі голови колгоспу Сави Івановича Живолупа. Це був чоловік середнього зросту, віком за п'ятдесят. Обличчя зморшкувате, а рот западав від нестачі зубів. На кирпатому носі красувалася велика бородавка.

— Ми з тобою представники радянської влади на селі, — казав Сава Іванович. — Я єдиний комуніст, а ти — комсомолец. Отож створию комсомольський осередок. На ось ключі від колгоспного клубу... Колбуд стояв майже в центрі села, напроти вигону, де була братська могила: німецька розвідка розстріляла наших сонних 60 воїнів. Відімкнув двері — пустою війнуло. Земляна долівка, пріла солома на ній, соняшникове лушпиння, ганчір'я. Як міг, повигрибав сміття, а ще помогли дівчата, і став порядок.

Грали тепер у колбуді гопака і польку. Розжилися на інструмент гральний, а бубон зробили з підстреленого бродячого собаки. Але ось на нараді голова сказав мені:

— Годі тобі, комсомоліє, займатися культурним вихованням — ставай обліковцем. Будеш людям нараховувати трудовні.

Це ті трудовні, про які селяни склали частівку:

Сидить дівка на рядні,

Та рахує трудовні.

Трудодень, трудовень, трудоодиниці —

Батько ходить без штанів, мати — без спідниці.

Пережили голодовку 1947 року, Богу дякуючи, і вже дихнулося легше. Та мою дружину Марію почали тягати на допити в Любарське КДБ. Двадцять п'ять кілометрів від райцентру необхідно здолати пішки по засніженому бездоріжжю. Допитував її слідчий з особливо важливих справ капітан Тимченко. Звинувачували не її, а мене: перебуваючи в американській зоні з 11 квітня по 29 травня у час війни, я нібито був завербований американською розвідкою, як шпигун федерального розвідувального бюро Америки... Марія моя була на п'ятому місяці вагітності, й не витримала того тиску — збожеволіла. На початку березня у Великій Водиці вона народила дівчинку, але з психічно хворою матір'ю немовля померло через два тижні.

З великим клопотом я відправив Марію на лікування в Житомир, а сам почав ходити за документами. Голова колгоспу й балакати зі мною не хотів. "Ти, товаришу Хижняк, колгоспник, — повчав зверхньо, — а колгоспник — це власність колгоспу..." Але ось Сава Іванович у лютому помер, а новий голова, сільський мешканець, обраний односельцями, довідку про мій вихід з колгоспу підписав одразу. Заковика тепер була за головою сільради Завідовим, який уперся, мов осел: "Почему тебе не нравятся работать в колхозе?" А п'яниця був безпросвітній. Це мене й виручило.

Наступного дня я прихопив з собою двохлітровий графин самогону, смажену курку й пішов до нього. Одрозу це все йому на стіл виклав. Завідов зрадів: "Теперь я вижу, что пришел по делу..." — Одним розчерком пера Завідов позначив, що з військового обліку я знятий. І знову я на Полтавщині, живу в батьковій хатині.

А невдовзі й власну хату збудував, одружився вдруге. Живи, як кажуть, та Бога хвали. Але тоді вище Бога було КДБ. Допікав майор Романенко. Низький на зріст, приземкуватий, завжди напідпитку. Хромові чоботи, китель в медалях і орденах, портупей через плече — істинний лицар беріївської гвардії. Ходив у супроводі німецької вівчарки, такої ж гладкої, як і він сам.

Він тримав мене ночами у своєму слідчому кабінеті, вимагаючи зізнання, що я агент американської розвідки. Я напишу декілька аркушів, він бере читає: "Що ти написав, провокатор!" Порве на очах, зі злістю викине папір у кошик: "Пиши правду, ізьменник Родіні! Я володію документами, що ти, громадянине Хижняк, будучи на американській зоні, закінчив двохмісячну школу шпигунства, і направлений сюди для виконання своїх злочинних намірів. Ось про це пиши, ізьменник Родіні..."

15 грудня 1950 року мене звільнили з роботи на залізниці, як "соціально небезпечного елемента". Коли я повертався додому, мене заарештували два офіцери з органів державної безпеки.

Голод у рідній хаті.
Фото 1933 р.

Печерне животіння.
Фото 1921 р.

Заробили в колгоспі по вузлику пшоно.
Фото 1933 р.

Ці фото взято з Центрального Держархіву кінофотодокументів України.

ПОМСТА

Мене трясє від щойно пережитого сну, і я перелякано схоплююся з ліжка, не знаходячи собі місця. Наскрізь піт холодний проймає. Оця енкавеевська катівня в Полтаві, цей мішок-камера номер 13. Звідси живий майже ніхто не виходив... «Але ж я таки дихаю... – обмацюю своє тіло. – Живий, Боже мій...»

Мене засудили на 25 років позбавлення волі за відбуттям строку в таборах суворого режиму і на 15 років позбавили громадянських прав. Мій слідчий майор Михненко Андрій Васильович наказав вартовим привести мене у свій кабінет для остальної аудієнції. «Я зроблю все, щоб через два-три роки ворон твоїх кісток не знайшов!» – пригрозив. І ось тепер, через роки й роки, вже на волі, часом до глибини всього єства мене пронизує думка: «Кати мого народу, де ви? Але не бійтеся – я вам прощаю...»

А втім, я не про себе хочу, якого так жорстоко засудили за «антирадянську пропаганду і зраду Батьківщині», а потім після стількох нелюдських тортур визнали невинним... Я розповім про в'язня камери номер 13 Рябича Павла.

Суджено йому було народитися в Погребняках, серед полтавських степів світлих, які навесні завжди вкривалися диким маком, квітом жовтих ромашок та блакитними петровими батогами. Білі охайні хати під соломою й очеретом. Копана криниця з дерев'яним зрубом і дерев'яним цебром. В сім'ї було п'ятеро, і після декрету Леніна Павлів батько одержав п'ять гектарів орної землі. Завели корівчину, тримали вівці, птицю, придбав батько пару добрих коней. А тут колективізація... На зборах нероби й п'яниці створили колгосп «Вперед до комунізму», а на батька-«індуса» кілька разів накладали такі контрибуції, що вже нічим стало платити. Увечері 20 січня 1932 року в його обійстя ввірвалася п'яна ошаліла ватага. Найдужче лютував той, що був у шкірянці й шапці набакир. Через плече звисав пасок з револьвером. «З хати їх! Геть з хати куркуляк!» – кричав.

– Схаменіться, ви ж такі християни... – благала господиня.

Батько блідий, мов стіна, стояв мовчки коло порогу. Знав, що нічим цю ватагу не зупинити.

Здається, навіть олійний каганець тремтів од лайки бандитської.

«Буксир» скочив на лаву, зняв з покуття образ Божої Матері і брязнув посеред хати на долівку. Заходився топтатися чобітьми по святих образах: «Ой, яблучко, куди котишся...» І на рушники вишивані накірчився.

В сінях стояла дерев'яна ступа. Хтось із п'яної ватаги вхопив сокиру й розбив її на друзки. Дітей (дівчаток у легких платтячках, а хлопчика – лише в штанах домотканих) ухопили за руки й за ноги і викинули як кошенят надвір.

Надворі мороз двадцять градусів, хуртовина знялася. А «буксирам» байдуже до цього. Вони вже поралися на конюшні – вивели звідти пару коней і запрягли в сани. Силоміць кинули туди зв'язаних батька й матір. Матері вже несила була кричати, вона тільки простягала руки до дітей, а в батька по обличчю текли гарячі сльози мовчазні. Зі свистом і гуками погнали коней в п'яному холодній захурделеній ночі.

По селу було оголошено: хто візьме до себе куркульських дітей, того спровадять до Сибіру...

Павлові Рябичу, коли це трапилося, було лише тринадцять років.

За чотири кілометри на хуторі мешкала тітка Одарка. Він стрімголов до неї, а сестер під клунею лишив, укутавши старою рядниною, яку приховав од п'яної ватаги. Біг Павло як вітер, тільки у грудях пекло. Нарешті хата. Зопалу гамселю в віконну раму задубілими від морозу руками.

– Хто там? – озвалася з острахом тітка. Накинула на плечі хустку й відчинила двері, побачивши

напівроздягнене, розгарячене від бігу хлоп'я. Павлик розповів усе, що зробили у них нічні бандити.

Тітка Одарка наспіх зодяглася, довго й розгублено порпалася по хаті. Нарешті знайшла під прилічком зчовгані до дірок черевиків. «Взувай!» Взяла з ліжка потертий сір'як, накинула на себе хустку, замкнула хату, і рушили хутчій у дорогу на Погребняки. Павлик провалювався у глибокий сніг а, коли витягав зі снігу ноги, вони знову провалиювалися, вислизуючи з черевиків. Тітка, як могла, підбадьорювала хлопця. Заметіль виростала в нескінченну снігову стіну. Коли вони нарешті дісталися дворища, почало благословлятися на світ Божий. Павлик кинувся до сестер, яких залишив біля клуні. Вони сиділи в незрушній позі, закушкані в ряднині, міцно обхопивши руками одна одну. Холодні вони були, мов лід, а їхні тільця не можна було розокремити...

Тітка Одарка голосила на весь світ, плакав Павлик від жалю до сестричок, а віхола не вщухала, і жодна душа не чула їхнього плачу, горю не поспівчувала, не витерла сліз пекучих...

Вдень у село прискакали на конях «буксири», а з ними уповноважений з району гепоушник у шкірянці. Грабували і корови, і птицю, і коней («государство нада спасать!»). Непокірних викидали на мороз, а в слухняних лише майно забирали.

Поховали тітка Одарка й Павлик дітей замерзлий у холодній землі. Відтоді й жив Павлик у тітки на хуторі. До весни майже не вставав з ліжка, бо захворів на легені. Кашель був безупину, виразки зробилися на ногах, де пальці приморозив.

Мала тітка Одарка трохи в льоху картоплі, буряків, і дотягли вони до весни.

Пригрівало сонце, і світ земний оживав. Заквітував, запінився білий цвіт на деревах. Їли той цвіт люди, а більше нічого їсти не стало. Пішов Павлик з торбою за плечима, щоб не вмерти.

Приблукав до залізничної станції Веселий Поділ, сів на перший-ліпший поїзд-товарняк. На станції Ромадан його схопила міліція – втекла дитина, знову сіла на товарняк й добралася аж у Київ. Вдень промишляв Павлик по базарах з безпритульними хлопцями. Де хтось дасть сухар, де поцуплять пиріжок у торговки. А жили в котельні. Та ввіймався хлопець. Розповів міліціонеру по правді, чому він тут опинився, що трапилося з його батьками й сестричками. Зарахували його в дитячий будинок. Там закінчив Павло Рябич сім класів, фабрично-заводську школу. В люди вибився... А потім були війна, криваві бої під Оржицею. Полон. Утеча.

Повернувся Павло Рябич на Полтавщину в рідні Погребняки. Хата ще була ціла, але в ній мешкали незнайомі люди. Хутір знищений, зруйнований. У дворіщі чортополох у ріст з людиною та лопухи. Шукав тітку Одарку – годі її шукати: в тридцять третьому подалася світ за очі й згнула від голодної смерті. Від сусідів Павло Рябич (а тепер йому було 22 роки) довідався, що ті, хто зробив його круглим сиротою, живуть собі спокійненько та затишно. Перед Павловими очима постали замерзлі маленькі сестрички біля клуні, нічна хурделиця і материн плач нелюдський.

Закипів гнівом страшним Павло Рябич. В шаленстві гніву свого несила йому був стримати себе од жорстокої помсти. Повкидав Павло Рябич усю наволоку огидну, що «виконувала вказівки», у колодязь на толоці. І хоч води там не було, але не вилізеш звідти. Перестріляв їх усіх, як останню підлоту...

Потім знову були фронт, бої, поранення. По війні працював слюсарем у Києві. Восени 1949 року на його слід натрапили органи державної безпеки. Павла Рябича заарештували і віддали до суду військового трибуналу.

Вирок суду – розстріл...

НАС ВЛАДА ВЕСЬ ЧАС ЗАТИСКАЛА В КУЛАК

Це спогади селянки Катерини Шилової, записані нею власноручно і подані до друку її небожем Юрієм Шилівим – відомим археологом і письменником.

КАТЕРИНА ІВАНІВНА ШИЛОВА народилась у селі Обіточне Приморського району Запорізької області. Походить із селян, які на початку XIX ст. заснували це село. З початку колективізації до передвоєнних років працювала в колгоспі, який на все життя прищепив їй відразу до хліборобської праці. Потім працювала чорноробочою, прибиральницею. Ніколи не мала своєї сім'ї, бездітна.

Не пам'ятаю вже, скільки землі було в батьків, але ніколи не вистачало хліба до нового врожаю. Були коняка, корова. Інколи мали ще й поросля. Курей і качок різали тільки на Різдва та Великдень. На піст завжди тримали діжечку риби. І не ситі були, й не голодні... У мами нас було 11 дітей. Я була перша дочка після кількох синів. Потім народились ще Таня і Надя.

1921-й рік був дуже голодний, багато людей помирало. Батько тоді ще жив, але вже не зводився. Його в імперіалістичну війну дуже поранило.

Одного разу мама пішла в аптеку по ліки, а нам з Ольшою й Архипом – малі ще були – наказала на засув зачинитися. Бо тоді по кілька раз на день приїздила бригада – як ті бандити. Тріпали за душу: «Виполняй план!» А чим його «виполняти», коли голодні? А вони шастали по всіх кутках і закутках: шукали, що б його ще забрати. Щупом штрикали і в долівку, і в стіни, і в стелю. Лазили й по казанках, варене прямо з плити забирали...

От не встигли ми, як мама нам наказувала, зачинитися в хаті, як вони й приїхали. На парокінній бричці, щоб було куди людський скарб забирати. Ми всі принишкли. І що ж? Один чоловік вліз через дах і відчинив двері. Повскакували тоді й інші до хати. Хтось підскачив до батька, підняв за комір: «Виполняй план!» А батько протягнув останні слова: «Я скоро душею виконаю увесь план...» Тут мама прибігла: «Не чіпайте його, він же хворий!» Тоді вони схопили маму, руки-ноги зв'язали й кинули в кухню. Ми, малі, кричимо, – а вони все шукають. І штурляють нас, як ті кати... Батько був добрий тесля, мав токарний верстат, інструмент. Все чисто забрали! А в головах у нього стояв мішечок з борошном, кілограмів на 20. Мама його тільки для батька держала. Так вони той мішечок не знайшли; видно-таки Господь засліпив їм очі, відвів.

У школі провчилася я всього 3 роки. Не було зошитів й усього іншого. А брат Ольша провчився аж до 10-го класу. Але його теж виключили. Викликали маму до школи й сказали, що не можуть його далі учити, бо не вони його, а він їх вже повчав. Від цього він тоді захворів, блукав понад морем ночами... А я пішла на роботу з десяти років, бо треба було заробляти на прожиток.

Працювала спочатку в Агробазі. Там нічого не платили, але хоч «похльобку» давали. А в «колективі» (у ТОЗі) весь рік писали трудовні, а в кінці навіть на коробку сірників не виходило. У нас тоді бавовну сіяли. Так ото босоніж по стерні, з сумкою перед себе... А то ще на городині, на Новому Биту біля моря. Там не земля, а пісок. Працювали дівчатка 10–12 років. Самі копали криниці, поливали баштан, помідори. Криниці часто замулювало, а ми знову й знову копали. Бригадир підіймав нас з трьох годин ночі й примушував до восьми-дев'яти ранку поливати. Потім приходили дорослі з села. А ми, вже з голови до ніг мокрі, стояли в криницях і подавали їм відрами воду...

Не можу точно сказати, в якому році з'явилося у магазинах взуття, мануфактура та інше. Коли мені було років 18–20, то купили на базарі за 300 карбованців латану юпку. Не знаю вже, звідки такі гроші взялись. Я в

тій юпці і на роботу, і на гулянку ходила...

Батько помер у лютому 1932. Матері було всього сорок років. Знайшла в місті якусь роботу – то прала, то дітей доглядала. Працювала з ранку до ночі. Відпрацює, її там нагодують, а вона йде до нас, голодних, сльозами вмивається... Коли батько помер, нас у мами семеро чи восьмеро лишилося.

Настав 1933. В один день померли брат Архип – 22 роки, і сестра Надя – 4 роки. Брат Пантелей був уже жонатий, жив окремо від нас. Влаштувався на море в Держлов, за 40 кілометрів від дому. А його жінка залишила в себе найстаршу дитину, а двох до нас принесла. Каже: «Годуйте!» А ми й самі пухлі від голоду. Поки Пантюша вернувся, ті двоє й померли... Потім мама підбрала Васю, який помирив у рові біля нашої хати. Комсомольський начальник Бричко переступив та й пішов, а вона – притягла. Васині батько й мати померли від голоду, дві сестри пішли до Ялти, а його залишили, бо він не міг уже йти. Люди були його підбрали й відвели до дитбудинку, але він звідтіля пішов – і опинився в рові. Лежав, наче кошеня. А було йому вже 7 років. Скільки мама з ним намучилася, поки виходила. А потім взяла ще Анюту, дочку своєї померлої сестри.

Мерзли, нічим топити. Хата під очеретом була, так потроху розкривали й топили. А коли йшли дощі – на голови лило. Мама купила за срібний георгіївський хрест, що від батька лишився, мануфактури на матрац і подушку, але під час чергового обшуку все це забрали. Так і спали: розкриті, на голих дошках.

Було припруться троє-четверо комсомольців – загадувати йти на роботу. Приходили пізно увечері. Мама каже, що ні в чому йти. Але вони й слухати не хотіли: «Давай м'ясо, молоко, яйця!» Де хочеш, як хочеш – дістань, а борги державі віддай. Хоч умри!.. Беруть за руки й волочать по багнюці. Добре ще, як встигне на ноги щось намотати. А ми плачемо голодні й холодні цілу ніч. Приходить уранці вимучена, страшно дивитися. А то ще забирали й Пантюшу, найстаршого; – ще коли тільки оженився й не переїхав від нас. Забирали, і били – то його, то її. Щоб віддавали борги. Поставили у конторі дві шафи й били так по обличчю, щоб людина між тих шаф застрявала. І так цілу ніч. То матір, то сина. Як ті кати!..

З 30-го по 41-й мучили отак колективізацією й боргами. Потім – війна, і німець почав мордувати. І так з року в рік!..

... Нас влада весь час затискала в кулак. Знала, що ми все стерпимо й усе знесемо: і працю задарма, й голодовки. Весь час – убогість і вбогість! До війни ще хоч розуміли один одного і родичалися, а після війни – дедалі гірше й гірше... І хто б зараз не став до влади, ніхто так скоро не поправить життя, ніхто не дасть людям нічого хорошого. Це ж така серйозна робота – керувати державою! Треба дуже добре думати й швидко обертатися в ділі. Треба жаліти народ і треба тримати його в руках, не розпускати його, але й не душити...

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ

ПРИЧИНИ ГОЛОДОМОРУ

СТАНІСЛАВ ВЛАДИСЛАВОВИЧ КУЛЬЧИЦЬКИЙ народився в Одесі. Закінчив історичний факультет Одеського університету (1959). Працював науковим співробітником Одеського облдержархіву, Інституту економіки АН України. З 1972 р. працює в Інституті історії АН України, спеціалізується на проблемах історії України ХХ ст. Кандидат економічних і доктор історичних наук, має близько 400 наукових публікацій.

1983 р. у науковому журналі Канадського інституту українознавчих досліджень (Університет Альберти) з'явилася стаття Максудова (Олександра Бабьонішева) про географію голоду 1933 р. У своїх висновках про людські втрати від голоду автор спирається на опубліковані дані радянської статистики. До нього нікому не спало на думку використати як джерело книги з результатами Всесоюзного перепису населення 1959 р. Виявляється, що географію голоду, про який у Радянському Союзі заборонялося згадувати, можна було визначити за цим джерелом. Через 26 років після голодомору населення все ще мало в собі його жадливі позначки. Страхітливий злочин тоталітарного режиму зберігався не тільки у колективній пам'яті народу, але й у народному тілі. Передчасно померлі й ненароджені у певних вікових групах – це неспростовний матеріальний доказ геноциду, який демографи можуть пред'явити будь-якому суду.

Про замовчуваний голод ми тепер знаємо достатньо. Зусиллями багатьох дослідників на Заході і в Україні створено ґрунтовну джерелознавчу базу. Комісія Конгресу США з розслідування голоду в Україні підготувала тритомник свідчень обсягом близько 200 друкованих аркушів. У 1990 р. державна друкарня у Вашингтоні видала його невеликим тиражем (для потреб самої комісії). Того ж року з'явився перший документальний збірник безпосередньо в Україні: «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». Його підготувала група науковців Інституту історії партії при ЦК Компартії України. 1991 року вийшла в світ велика книга спогадів і документальних свідчень «Голод-33», підготовлена подружжям – В.Маїняком і Л.Коваленко. 1992 року з'явився фундаментальний збірник документів «Колективізація сільського господарства і голод на Україні (1929–1933)». Його уклали науковці Інституту історії України АН України та працівники Центрального державного архіву вищих органів влади та управління. У нас і на Заході вийшли й інші видання меншого масштабу. Документи й свідчення очевидців відповідають на багато питань, пов'язаних з причинами й наслідками голодомору. Але науководослідна робота в цій галузі має бути продовжена.

Суду історії можуть бути пред'явлені тепер сотні свідчень, які в подробицях характеризують організацію голодомору. У 1990–1993 рр. в Україні опубліковано ряд збірників документів і свідчень про голод 1932–1933 рр., які істотно

мірою розв'язали проблему джерелознавчої бази. Завдяки цим джерелам можна достовірно визначити, чим керувалися Сталін та його підручні, на що вони розраховували, прирікаючи на смерть мільйони селянських родин.

Першопричина голоду – хлібозаготівлі. Уже в 1932 р. село було в основному колективізоване. З технічного боку заготівля стала зовсім простою справою: зерно вивозили на елеватори і засипні пункти прямо з колгоспних полів. Заготівлі з урожаю 1931 р. продовжувалися всю зиму і затяглися аж до весни 1932 р. Як наслідок цих заготівель у першій половині 1932 р. в 44 районах УСРР (з наявних 581) спалахнув повальний голод з численними випадками голодної смерті.

Упевнившись у тому, що держава забирає все, що виробляється в громадському господарстві, селяни втратили будь-який інтерес до колгоспної роботи, хоч змушені були працювати з-під нагайки. У сільському господарстві дедалі ширше розгорталася своєрідна «італьянка» – страйк з присутністю на робочих місцях. Це була не організована акція, а стихійна реакція селян на прагнення держави змусити їх працювати безплатно.

Чим же пояснити подібне прагнення держави? Якщо виходити з причинно-наслідкової послідовності фактів, які відтворюють реальну політику влади, і обминути декларації або пропагандистські заяви, то можна зробити таку реконструкцію подій, що передували голодомору.

У березні 1930 р. Сталіну довелося оголосити «запаморочення від успіхів» і відмовитися від насадження на селі комун під виглядом артіль. Селянин відвоював собі присадибне господарство, яке давало шанс вийти на ринок зі своєю продукцією. Цей шанс був спочатку теоретичний, бо уряд негласно заборонив роздрібну торгівлю. Але у травні 1932 р. заборону торгівлі довелося зняти. Щоб зберегти обличчя, влада перейменувала базари в «колгоспну торгівлю». В умовах, що склалися, керівництво державної партії зробило спробу перешкодити «змичці» присадибного господарства колгоспників з неконтрольованим ринком – нелегальним до травня 1932 р. Воно не бажало, щоб уже загнаний в колгоспи селянин знову вислизнув з-під централізованого контролю. Задум був простий до примітивності: зробити так, щоб колгоспник позбувся фізичної можливості продавати свою продукцію. Тобто відчувувати на користь держави всю продукцію громадського господарства. Селяни мушили в такому разі

харчуватися із присадибної ділянки, хоч вона багато не давала. Само собою зрозуміло, що право колгоспника на продукцію громадського господарства не піддавалося сумніву. Щоб реалізувати його, з'явилися принципово нова форма натуральної оплати праці – трудовень. Трудодні акуратно нараховувалися працюючим. Однак фактом залишається те, що у 1930–1931 рр. праця в колгоспі, за незначними винятками, не отоварювалася.

На відміну від попередніх років, Сталін дозволив при збиранні урожаю 1932 р. використати від 10 до 15 процентів зібраного зерна на авансування трудовнів – це трактувалося як велика поступка держави. Але до революції селяни частіше за все вважали не вигідною роботу навіть за половину зібраного врожаю («ісполу»). Зрозуміло, що у колгоспах аванс узяли, але «італьянки» не припинили.

Рабське ставлення до праці призводило до величезних втрат. Є кілька оцінок втрат з урожаю 1931 р. Було втрачено до 200 млн. пудів, тобто половину річного продовольчого фонду сільського населення України. Втрати з урожаю 1932 р. не підраховувалися. Проте вони повинні бути істотно більші: колгоспна економіка деградувала з кожним місяцем усе помітніше. У газетних повідомленнях підкреслювалося, що урожай в Україні багатий, але він нікому не потрібний і гине на полях.

Селяни заявляли: «Хай гине, все одно й це заберуть». Незважаючи на тиск, який хлібозаготівельні органи чинили на селян, держава одержувала дедалі менше сільськогосподарської продукції.

Щоб припинити «крадіжки» (самовільне привласнення продукції артїлі рядовими колгоспниками) і «розбазарювання» (роздача колгоспної продукції селянам з ініціативи місцевого начальства), Сталін власноручно написав закон про охорону громадської власності, прийнятий 7 серпня 1932 р. «Розкрадання» колгоспного майна стало каратися десятьма роками концтаборів або розстрілом. Півкишені незрілого зерна, принесеного з поля голодуючій сім'ї, було досить, аби відправити людину в табори.

Заготівлі з урожаю 1932 р. пішли набагато важче, ніж у попередньому році. У держави не залишилося хліба на експорт, хоч уже закупили машини під валюту, яку мали заробити вивезенням хліба. Видача хліба за картками у містах була скорочена, як пояснювалося, «через куркульський саботаж». Наприкінці жовтня в основні хлібовиробні регіони СРСР було направлено надзвичайні хлібозаготівельні комісії: у Поволжя (П.Постишев), на Північний Кавказ (Л.Каганович), в Україну (В.Молотов). Ці комісії вимагали заготовляти хліб випробуваними більшовицькими методами. До весни 1933 року у селян вказаних регіонів не залишилося продовольчого, фуражного і посівного зерна. Внаслідок повторних зимових хлібозаготівель, на цей раз з урожаю 1932 року, знову спалахнув голод, який повинен був мати тяжчі наслідки, ніж у першій половині 1932 р., коли в Україні загинули десятки тисяч селян.

У Середньому й Нижньому Поволжі через дії

комісії Постишева справді загинули десятки, якщо не сотні тисяч селян. Це був голод, цілком обумовлений хлібозаготівлями. Страхітлива доля випала тоді кочовим казахам. Внаслідок голоду майже половина їх вимерла. То був голод, обумовлений примусовою колективізацією худоби. А в українських селах і кубанських станицях (за переписом 1926 р., серед сільського населення Кубанського округу налічувалося понад 70% вихідців з України) дії комісій Молотова і Кагановича призвели до голоду не тільки через надмірні хлібозаготівлі. Масштаби голодних смертей у сільській місцевості цих регіонів настільки перевищують те, що відбувалося в Поволжі, що заготівлею хліба їх не пояснити.

Якщо у селянина забирали хліб, а інших запасів продовольства не було, він гинув. Купити продовольство в ті часи було неможливо: у містах хліб видавали по картках. Але у більшості селян серед традиційних запасів продовольства до нового врожаю були й інші продукти, перш за все – картопля й сало. Аби він помер з голоду разом із сім'єю, треба було позбавити його всіх заготовлених запасів. Саме це зробили дві надзвичайні хлібозаготівельні комісії – Молотова і Кагановича.

Отже, голод в УСРР і на Кубані – це не тільки голод внаслідок хлібозаготівель. У ньому присутня інша складова, візитною картокою якої служать так звані «натуральні штрафи».

18 листопада 1932 р. під диктовку Молотова була прийнята постанова ЦК КП(б)У, а 20 листопада – постанова Раднаркому УСРР з однаковими назвами: «Про заходи до посилення хлібозаготівель». 21 листопада урядова постанова була опублікована в усіх газетах (партійну постанову оприлюднено тільки 1990 р.).

Зміст урядової постанови ясно свідчив про бажання влади не тільки «посилити» хлібозаготівлі, а й покарати «боржників» за те, що вони не мали хліба, який можна було б одібрати. «Боржників» треба було обкласти «натуральними штрафами». Конкретно в урядовій постанові йшлося про м'ясо, а в закритій партійній постанові – додатково про картоплю. Держава санкціонувала проведення масових обшуків і покарання тих, хто не мав хліба для заготівель, «натуральними штрафами». Це була юридична база для терору голодом.

Однак свідки дружно стверджують: конфіскували не тільки картоплю і м'ясо або сало, якщо не виявляли хліба. Конфіскували все підряд – фруктову сушню на горищі, склянку пшона на підвіконні, торбинку цибулі за божницею – все, що можна було з'їсти. І робилося це за усними інструкціями на ваьому величезному просторі України й Кубані. Про те, що такі інструкції існували, свідчить подібність дій місцевої адміністрації на всій цій території.

Послідовність подій така. Сталін наказав «повернути» авансоване зерно державі в тих колгоспах, які виявилися боржниками по хлібозаготівлях (а таких колгоспів в Україні була переважна більшість). У випадках, коли зерна в колгоспах і в колгоспників не виявляли, треба було застосовувати «натуральні штрафи». Ці два елементи

дій центрального уряду мають документальну основу. Третій елемент – конфіскація всього їстівного спеціально створеними комісіями – не підтверджується документами офіційного характеру. Але знайдено багато документів (не кажучи вже про свідчення людей, які пройшли через це пекло), що підтверджують конфіскацію всього їстівного, – навіть публікації в багатотиражках, де розповідалося про героїчну боротьбу вдатих справі соціалізму людей з куркульським саботажем хлібозаготівель. Четвертий елемент – загороджувальні загони на залізницях і на кордонах УСРР з Росією та Білорусією, які завжди залишалися «прозорими», – теж підтверджується документально. Без такого огороження сотні тисяч людей вирвалися б у місцевості, де «натуральних штрафів» не застосовували (у 1921 р. в УСРР прибуло до півмільйона біженців з Поволжя). П'ятий елемент усім знайомий – замовчування голоду. За згоду про голод 1933 р. у післявоєнні роки людина потрапляла за ґрати відповідно до ст. 58 (антирадянська агітація).

Усі ці п'ять елементів, узятих разом, свідчать: голод 1933 р. – це зброя, застосована тоталітарною державою в процесі закріплення підсумків колективізації. Цю зброю під прикриттям хлібозаготівель застосовували як елемент застрашування непокірливих, як засіб змусити селян безплатно працювати на державу в колгоспах. За словами генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора з його записки до ЦК ВКП(б) від 15 березня 1933 р., голод повинен був «навчити колгоспників уму-розуму».

Голодомор 1932–1933 рр. треба вважати, поряд з розкуркуленням, одним з елементів примусової колективізації. Державна партія знищувала заможну верхівку селянства не тільки тому, що вона активніше, ніж інші селяни, опиралася проти відчуження власності, а й тому, щоб перед очима у всіх був приклад: з непокірними станеться подібне. Навіть найбільш бідняків, яких не можна було називати куркулями, таврували як «підкуркульників». Українсько-кубанський регіон обрали, як найбільш непокірний, з такою самою метою: показати колгоспному селянству на його прикладі, що буде з тим, хто саботує роботу в громадському господарстві.

Після такого колективного «уроку» застосували й індивідуальні заходи: кожен колгоспник повинен був виробити певний «мінімум трудоднів», за що, починаючи з 1933 р., уперше з часу утворення колгоспного ладу, одержував матеріальні стимули. Хлібозаготівельний план, заснований на продрозкладці, замінили хлібопоставками податкового характеру. Все, що вироблялося понад податок, визнавалося таким, що належить колгоспам і підлягає розподілу за трудоднями.

Таким чином, за 1929–1933 рр. в Радянському Союзі здійснено суцільну колективізацію селянських господарств і приневолено селян до праці в одержавлених колгоспах. Сільське господарство стало частиною командної економіки, а залишки ринкових відносин було підпорядковано їй цілковито.

Факти свідчать, що центральна влада вдалася

до терору голодом як засобу створення колгоспного ладу – системи господарювання, адекватної господарюванню в націоналізованих «командних висотах» (велика машинна індустрія). Щоб створити цілісну командну економіку, яка відповідала б тоталітарному політичному режимові, влада наважилася навіть на геноцид.

Страхітливі розміри голодомору пояснюються, очевидно, й технічною неможливістю утримати терор голодом у рамках «контрольних цифр», як це було з розкуркуленням та терором 1937–1938 рр., бо терор голодом погано піддавався дозуванню.

Ми можемо порівняти результати «діяльності» трьох надзвичайних хлібозаготівельних комісій, що їх направив Сталін у основні хлібозаготівельні регіони країни – в Україну, на Північний Кавказ і в Поволжя. В Україні, а також на Кубані, де сільське населення майже на дві третини було українське, конфіскація їжі застосовувалася до всіх «боржників» по хлібозаготівлі, тобто мало не до всього сільського населення. В інших районах Північного Кавказу, де питомо вага українського населення була значно менша, а також у Поволжі, конфіскації їжі майже не практикували. Там, де сільське населення мало запаси картоплі або буряка, воно виживало. Тому масова смертність у цих регіонах була на два порядки менша.

Звідси висновок: геноцид сільського населення пояснюється прагненням державної партії за будь-яку ціну втілити в життя основні постулати комуністичної доктрини. Як для розкуркулення було обрано найзаможніше селянство, аби показати на його долі, що чекає на тих, хто опиратиметься проти колективізації, так «хлопчаками для биття» за саботаж обрано українських селян і кубанських козаків (теж переважно українського походження). Їхня доля повинна була показати всім і кожному, що надалі чекатиме тих, хто працюватиме в громадському господарстві колгоспів без належної старанності.

Національна підкладка геноциду проступає у постанові ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР про хлібозаготівлі в Україні й на Північному Кавказі від 14 грудня 1932 р., яку вперше оприлюднено в збірнику документів «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». Керівництво державної партії цією постановою скасувало українізацію майже половини районів Північного Кавказу, яку було проведено за попередні десять років. Зокрема, діловодство в установах переводилося на російську мову «як більш зрозумілу для кубанців». Ліквідовано українські школи, газети, театри та інші культурні установи. Голод паралізував будь-який протест населення проти скасування здобутків українізації.

Отже, страхітливую зброю геноциду було обрано сталінським тоталітарним режимом для розв'язання двох завдань:

- для створення адекватної цьому режимові економічної основи;
- для блокування українського національно-визвольного руху.

Голод 1933 року цілковито заневолив традиційне українське село.

Антоніна НАГОРНА

АНТОНІНА МАКСИМІВНА НАГОРНА закінчила лікувальний факультет Київського медичного інституту ім. Богомольця (1968). Заступник директора з наукової роботи Українського інституту соціальної гігієни та управління охороною здоров'я. Доктор медичних наук, професор. Автор 150 наукових праць. Галузь наукових інтересів — здоров'я населення України з соціально-гігієнічних та медико-демографічних позицій.

Безперечно, майбутнє України багато в чому залежить від того, як будуть проведені реформи на селі, від відродження й розвитку ефективного сільськогосподарського виробництва. Успіх у цій справі зумовлюється, однак, не тільки заходами законодавчого характеру, а й фізичним та психічним здоров'ям сільського населення. Проте стан справ тут дуже далекий від задовільного і не може не викликати серйозного занепокоєння. Подальший розвиток нинішніх негативних тенденцій у зміні здоров'я сільського населення України може призвести до втрати хлібороба — основи української нації й культури.

За останні роки збільшилися показники смертності, особливо чоловіків працездатного віку, перестала зростати середня тривалість життя, порушилась нормальна (віково-статева) структура в бік постаріння населення, посилилась нерациональна міграція населення, значно знизилась народжуваність, що зумовило явище депопуляції.

З 1960 року кількість сільського населення України зменшується дедалі швидшими темпами і становить 32,4%; співвідношення сільського населення й міського — 1:3. Осіб пенсійного віку на селі налічується 25,2%, а в місті — 15,5%. За останні 10 років частка осіб працездатного віку в сільській місцевості зменшилась загалом з 53,1 до 50,9%, переважно за рахунок жінок.

Середня тривалість життя (СТЖ) 1992 р. у сільській місцевості становила 63,1 років у чоловіків, 73,9 років — у жінок (у середньому 71,1). В Україні спостерігається значна різниця між СТЖ чоловіків і жінок. При сучасному режимі смертності хлопчик, народжений у сільській місцевості в Україні, має жити 63,1 років, а дівчинка — 73,9 років, хоч у Японії досягнуто рівнів відповідно 74,2 і 80,2; в Ісландії — 74,0 і 80,2 і т.д. Отже, у новонароджених в Україні загалом менше шансів дожити до похилого віку, ніж у розвинених країнах. Існує й велика різниця у смертності чоловіків і жінок молодого, працездатного віку. В 25–29 років чоловіки помирають у середньому в 4 рази частіше за своїх ровесниць.

Протягом трьох десятиліть в Україні відбувається неухильне зниження загального коефіцієнта народжуваності (з 20,1 дітей на 1000 жителів у 1955 році до 11,5 — у 1992 р., із них у місті 11,9, у селі 12,6), що зумовлює зменшення у складі населення питомої ваги дітей і молоді до 16 років і збільшення кількості людей у віці понад 60 літ.

Такий показник як смертність становить у середньому по Україні в 1992 р. 13,4 чол. на 1000 чол. населення. Смертність сільських мешканців — 17,2 чол. (у містах 10,8

ЯК ЗДОРОВ'Я, ХЛІБОРОБЕ?

чол). Тобто в селах України вона на 63,5% вища, ніж у містах. Зростають показники смертності чоловіків і жінок у сільській місцевості в молодому віці аж до 49 років. Особливо швидкі темпи зростання — для сільських чоловіків 20–29 років порівняно з аналогічними показниками у міського населення. Значно вище середнього показника по Україні є смертність в таких областях як Вінницька, Кіровоградська, Сумська, Черкаська та Чернігівська. Для усунення різниці впливу вікової структури населення на загальний показник смертності проведено перерахунок його на європейський стандарт вікової структури населення. Як виявилось, стандартизовані показники смертності в Україні (в цілому та по областях) підвищились за останні роки, особливо серед сільських чоловіків.

Протягом останніх років приріст населення в Україні від'ємний. Починаючи з 60-х років, демографічний розвиток республіки характеризується стабільним зниженням темпів природного приросту населення. Якщо в 50-і роки приріст населення становив у середньому 1,5% на рік, в 60-і — 0,95%, то в 70-і — 0,5%, а в 1981–1989 рр. — 0,35%. Показник природного приросту населення в 1992 р. має негативну величину (–1,9%). В зв'язку зі зниженням народжуваності та збільшенням показників смертності вперше в цілому по Україні в 1991 році створився від'ємний приріст населення. Особливо несприятлива демографічна ситуація склалася серед сільського населення України, де від'ємний приріст складається за рахунок 20 областей. Головні причини такого становища — зростання смертності населення, зниження народжуваності до рівня, який не забезпечує простого відтворення поколінь, зупинка росту середньої тривалості життя, від'ємне сальдо між-республіканської міграції.

Однією з важливих медико-демографічних характеристик стану здоров'я населення є смертність немовлят. В Україні вона становить у сільській місцевості 14,7 чол. на 1000 жителів, тобто майже така, як і в містах (13,5 чол.). За рівнем смертності немовлят (за шкалою, що відображає зростання показника) ми займаємо десь 50-е місце у світі. Однак слід відзначити, що в Україні смертність немовлят виявляє тенденцію до зниження.

Рівень захворюваності сільського населення значно нижчий, ніж міського (на 30–32%) і становить 926 чол. на 1000 чол. населення. Але якщо врахувати, що показник смертності вищий на 63,5%, то це, безумовно, є безпосереднім свідченням несвочасності виявлення захворювань і порівняно низької якості медичного обслуговування

сільського населення. Результати поглиблених медичних оглядів свідчать про те, що з кожних 1000 жителів сільських районів здорових — 218,9, з функціональними змінами в організмі — 406,6, а 375,5 чол. мають хронічну патологію.

Найпоширенішими у жителів села є хвороби системи кровообігу, потім — хвороби нервової системи і органів відчуття, органів дихання, психічні розлади, хвороби органів травлення, ендокринної системи. Первинна інвалідизація на селі становить 42,8 чол. на 10 тис. населення (в місті — 39,8).

Захворюваність певних професійних груп сільського населення має свої особливості. Так, у тих, хто має контакт із комплексом пестицидів, найчастіше виникає патологія серцево-судинної і нервової системи (вегетосудинна дистонія, астеновегетативний синдром, гіпертонічна хвороба, атеросклероз аорти, судин серця й головного мозку, виражена кардіотоксична дія та ін.), а також печінки й жовчних шляхів (гепатохолестити), патологія шлунково-кишкового тракту (хронічні гастрити, коліти), захворювання жіночої статеві сфери; майже в 50% працівників виявлено порушення зору. У працівників тваринництва, зокрема в операторів доїння, на першому місці стоять хвороби опорно-рухового апарату (радикуліти, артрити, міозити, тендовагініти), шкірні захворювання. У тваринників — алергійні захворювання, хвороби органів дихання, майже в половині працівників — периферійні невротії, контактний хронічний дерматит, зниження всіх класів імуноглобулінів крові, антропоознози. У буряківників — хвороби органів дихання, опорно-рухового апарату, в жінок — опущення й випадіння матки, патологічний клімакс. У тих, хто виробляє трав'яне борошно, дуже часто бувають алергійні захворювання. У 35% працівників агропромислового комплексу м'ясної промисловості (у Київській та Івано-Франківській областях) виявлено патологію опорно-рухового апарату (остеохондроз хребта, артрози, артрити та ін.). У механізаторів найчастіше трапляються неспецифічні хвороби легень (40%), гіпертонічна хвороба (15%), ішемічна хвороба серця (майже 15%), вібраційна хвороба, хвороби хребта, глухуватість та ін. У працівників теплиць — хвороби органів дихання (в 42%), ускладнення перебігу вагітності й пологів, порушення менструального циклу.

Неблагополучним є й стан здоров'я сільських дітей і підлітків. Відхилення у здоров'ї виявлено в більш ніж у 80% дітей у дитячих комбінатах. До першої групи здоров'я належить лише 26,5%, до другої — 44,6%, до третьої — 26,5%, до четвертої — 3,3%. За даними досліджень, у тих сільських районах, де в господарстві широко застосовуються пестициди й регулятори росту рослин (навіть на дозволеному нормативами рівні), частіше спостерігається поганий розвиток дітей переважно внаслідок дефіциту маси тіла, хронічні хвороби через розлад функцій нервової системи, захворювання органів дихання, інфекційні хвороби, невротичні реакції, астеноневротичний синдром, деякі відхилення в серцево-судинній системі, ендокринні порушення, хвороби жовчовивідних шляхів.

Виявлено, що серед дітей, які переходять у підготовчі класи в сільській місцевості, процент функціонально «зрілих» нижчий, ніж серед відповідного контингенту міських дітей, і становить 54% проти 80%. З 1 до 10 класу кількість дітей, які хворіють, збільшується з 59% до 75%. Захворюваність сільських підлітків перебуває на рівні 900–1200 відхилень у стані здоров'я на 1000 обстежених. За існуючої організації

медичної допомоги близько 50% дітей віком до 15 років залишаються нездоровленими. Загалом, з 11,9 тис. сільських шкіл тільки в 197 налагоджено систематичний медичний контроль за здоров'ям і фізичним розвитком учнів, дозуванням їхнього фізичного й розумового навантаження, дотриманням соціально-гігієнічних норм і режимів та контроль за якістю їхнього харчування.

Нині жителям села надають медичну допомогу в мережі лікувально-профілактичних закладів: у 45 обласних лікарнях, 167 обласних диспансерах, 628 центральних і районних, 1437 дільничних та 1401 сільській медичній амбулаторії, у 16,4 тис. фельдшерсько-акушерських пунктах і понад 3,5 тис. профілакторіях при тваринницьких фермах колгоспів і радгоспів. У цих закладах сконцентровано 40% усього ліжкового фонду (274,4 тис. лікарняних ліжок).

Районні медичні заклади надають майже 54% усієї стаціонарної допомоги, обласні — майже 20%. Дільничні заклади, розміщені на території сільських районів, надають 1/4 частину стаціонарної медичної допомоги і 1/3 — амбулаторної допомоги населенню сільських районів.

Кількість відвідувань лікарів одним сільським жителем збільшилась за останні 5 років із 6,8 до 7,8, а в Івано-Франківській, Вінницькій, Львівській, Рівненській, Черкаській, Чернівецькій областях та Криму наближається до 10.

Проте розвиток матеріально-технічної бази амбулаторно-поліклінічних закладів поки що не відповідає сучасним вимогам. При нормативі 240 відвідувань за зміну з розрахунку на 10 тис. жителів у сільських районах їх всього лише 136,3.

Як уже відзначалося, для сільських жителів кваліфікована медична допомога менш доступна, ніж для міських, внаслідок чого діагностика запізнюється, а лікування — менш ефективне.

В амбулаторіях передбачено 5001 посада лікаря, з них 803 посади не зайнято, а 773 зайняті сумісниками. 16 дільничних лікарень і 55 амбулаторій працюють без лікаря, а 899 фельдшерсько-акушерських пунктів — без медичних працівників. При середньому показнику 45 лікарів на 10 тис. мешканців в Україні в містах їх маємо 70–80, на селі — лише 20–25. Крім того, 60% сільських медичних амбулаторій і 50% фельдшерсько-акушерських пунктів містяться в малопристосованих приміщеннях, а 30% центральних районних лікарень не мають централізованого водопостачання й каналізації. Не розв'язано проблему забезпечення сільської медицини транспортом, телефонами, апаратурою, обладнанням, медикаментами та ін. Через це до лікарів у сільській місцевості звертаються рідше, ніж у містах. Фактором, що впливає на це, є також відстань: якщо вона становить 10 км і більше, то кількість відвідувань зменшується приблизно втричі. Із числа усіх госпіталізованих в Україні сільські жителі становлять 34,4%.

Спостерігається істотна різниця у показниках здоров'я населення залежно від місця проживання. Серед жителів місцевостей, де є тільки сільські лікарські дільниці, хворих у субкомпенсованому і декомпенсованому стані удвічі більше, ніж серед жителів райцентрів.

Ми назвали лише деякі з соціально-гігієнічних і медико-організаційних аспектів проблеми охорони й поліпшення здоров'я сільського населення України, але й цього досить, аби переконатись у тому, що вона дуже гостра й потребує негайного вирішення.

Олександр СТЕГНІЙ

ОЛЕКСАНДР ГРИГОРОВИЧ СТЕГНІЙ народився в Києві. Закінчив історичний факультет Київського університету ім. Т. Шевченка (1985). Науковий співробітник відділу соціальної діагностики Інституту соціології АН України, кандидат історичних наук.

Ця стаття підготовлена на емпіричному матеріалі двох республіканських опитувань громадської думки. В січні цього року Інститут соціології АН України за інструментарієм, розробленим співробітниками Інституту, завершив дослідження «Соціально-економічна і політична ситуація в регіонах України», а в липні представництво лондонського відділення фірми ГЕЛАП в УКРАЇНІ (монітарна СОЦІС-ГЕЛАП) за власною анкетною провело «Монітор громадської думки в Україні». В обох випадках генеральну сукупність становило доросле населення республіки, а вибіркова сукупність (квотна вибірка) репрезентувала генеральну за головними соціально-демографічними ознаками (стать, вік, рівень освіти, регіональна структура розселення).

Опитування проводились у тих регіонах України, які були виокремлені з урахуванням геополітичних чинників формування особливостей масової свідомості населення. Всього опитано відповідно 1905* і 1197 чол. В обох дослідженнях група безробітних за своїм обсягом є статистично значною (відповідно 92 і 66 чол.), що дозволяє говорити про аналіз певних тенденцій серед цієї соціальної групи. Для зручності користування січневе дослідження пронумеровано як [1], липнєве як [2].

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА БЕЗРОБІТНИХ

За офіційними даними на 1 січня 1993 року рівень безробіття становив 0,3% (70,5 тис.) економічно активного населення. Але більшого поширення набуло приховане безробіття. В 1992 році неповний робочий день працювало 306 тис. чол. (або 2% від загальної чисельності робітників та службовців). Ці люди вже найближчим часом можуть поповнити лави безробітних.

Особливо важке становище у безробітних жінок. На початок січня 1993 року на 100 вільних робочих місць припало 220 безробітних жінок, тоді як на цю кількість місць для чоловіків припадало 14 безробітних.

Як свідчать проведені дослідження, серед безробітних переважає молодь віком до 30 років з неповною середньою і середньою освітою. Розподіл за статтю показує, що серед безробітних України незначною мірою переважають жінки. Останній результат не відповідає даним офіційної статистики.

Подібний стан речей викликаний скоріш за все недосконалістю обліку безробітних, оскільки їхній кількісний і якісний склад фіксується на підставі поданих заяв в заклади працевлаштування. В проведених

* Аналіз даних цього дослідження базується на результатах опитування 1528 чол., без урахування даних по Донбасу (377 чол.), оскільки в цьому регіоні з об'єктивних причин опитування проводилося за місцем роботи респондентів і тому не відповідає загальному принципу формування вибірки.

СОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ БЕЗРОБІТНИХ УКРАЇНИ

опитуваннях респонденти переважно не зверталися до цих установ, хоча і вважають себе безробітними, виходячи зі свого реального соціального статусу.

За місцем проживання безробітні розподіляються так: обласний центр – 42%, інші міста – 26%, селища міського типу – 22%.

Цікавим для загальної соціальної характеристики безробітних є вивчення їхнього родинного стану. Так, липнєве опитування зафіксувало перевагу одружених над неодруженими. Незначна частина безробітних перебуває в так званому «громадянському шлюбі» (на рівні 5%) і 2% становлять розлучені. Як бачимо, в сфері подружнього життя серед безробітних не існує особливих ускладнень.

Слід додати, що у переважній більшості безробітних (68%) немає дітей, одну дитину має кожний четвертий, двох – тільки 8%. Щодо багатодітних сімей, то дослідження [2] не виявило таких зовсім.

Більшість безробітних, як показує січневе опитування, становлять українці (68%). На росіян та інші національності припадає відповідно 21% та 11%.

СОЦІАЛЬНЕ САМОПОЧУТТЯ

Соціальне самопочуття відображає емоційно-вольовий стан людей, який обумовлений їхніми оцінками рівня задоволення своїх основних потреб і перспектив їх реалізації. В залежності від характеру цих оцінок соціальне самопочуття може бути песимістичним або оптимістичним з певними відтінками в той чи інший бік.

Песимістичний настрій виникає за умов незадовільного стану базових потреб людини і відсутності впевненості в їх подальшій належній реалізації. Натомість, оптимістичне самопочуття характеризується станом емоційного підйому, віри у можливість позитивних перемін і пошуком вирішення існуючих проблем.

З цієї точки зору зрозуміло, що на стан соціального самопочуття безробітних насамперед мало би вплинути безробіття.

У високорозвинутих індустріальних країнах безробіття виступає однією з головних характеристик соціально-економічного становища безробітних, від якого залежать багато в чому інші аспекти їхнього місця і ролі в суспільстві.

Загальновідомо, що в професійній сфері відбувається засвоєння соціальних цінностей, виробляється критерій оцінки власних вчинків. Трудові досягнення, успішність професійної кар'єри визначають соціальний статус працюючого. Безробіття ускладнює процес соціалізації.

З метою визначення чинників, які впливають безпосередньо на самопочуття респондентів, було запропоновано меню з певним набором показників умов життя (табл. 1).

Таблиця 1

Джерело стурбованості	Місце за ступенем важливості							
	Дослідження №1 (№-1528)				Дослідження №2 (№-1197)			
	Безроб.		По масиву		Безроб.		По масиву	
	1	2	1	2	1	2	1	2
Забезпечення продуктами харчування	1	52	1	59	1	42	1	53
Боротьба зі злочинністю	2	43	2	47	5	21	4-5	22
Ціни на товари і послуги	3	42	3	44	3-4	26	3	26
Житлові умови	4	35	4	32	*	-	-	-
Медичне обслуговування	5	27	5	29	-	-	-	-
Як звести кінці з кінцями	-	-	-	-	2	2	2	42
Безробіття	-	-	-	-	3-4	7	7	8

1 – місце за ступенем важливості;

2 – кількість поданих голосів в % до тих, які відповіли

* – питання відсутнє в анкеті

Дані свідчать, що за ступенем важливості група безробітних визначила насамперед економічні проблеми. У порівнянні з січневим дослідженням проблеми виживання за умов гіперінфляції і економічного хаосу відтіснили на другий план навіть такий пункт як злочинність. Децю незвичним є той факт, що проблема безробіття турбує тільки кожного четвертого опитаного безробітного, а в цілому по масиву опитаних взагалі посідає сьоме місце. Схоже на те, що безробіття поки що не викликає серйозного занепокоєння у переважної більшості респондентів.

Таким чином, в існуючій соціально-економічній ситуації соціальне самопочуття безробітних, як і переважної більшості населення, визначають проблеми «першого рівня», до яких слід віднести насамперед купівельну спроможність і рівень матеріального забезпечення.

Для визначення ступеню реальної дії вказаних чинників необхідно з'ясувати рівні задоволення безробітних умовами життя. Враховуючи той факт, що безробіття пов'язане з об'єктивним загостренням фінансових проблем, зупинимось на аналізі саме рівня матеріального забезпечення і відповідно забезпечення промисловими та продовольчими товарами.

Переважає більшість безробітних виявила крайнє незадоволення цінами на товари і послуги, хоча цей показник на десять пунктів нижчий від загального по масиву (відповідно 68% та 78%). Натомість, матеріальним забезпеченням повністю незадоволені 53% безробітних на противагу від 43% серед решти опитаних. Але цей показник має суб'єктивне забарвлення, оскільки пов'язаний з власною оцінкою «планки» свого добробуту: що є достатнім для одних, зовсім не обов'язково має бути таким для інших. Всі опитані виявились солідарними в своєму невдоволенні забезпеченням продуктами харчування і промисловими товарами (фактично половина від загальної кількості).

При всій важливості інформації оцінок умов свого життя, необхідно враховувати, що самопочуття залежить і від оцінки перспектив зміни цих умов. Узагальненою формою подібної оцінки, яка використовувалась у січневому дослідженні, є ставлення людини до завтрашнього дня. Виявляється, що найбільше занепокоєння у безробітних викликає безсилля що-небудь змінити у своєму становищі (так вважає понад третина).

Серед безробітних менше оптимістів, однакова кількість песимістів і майже наполовину більше тих, хто не визначився у порівнянні з масивом всіх опитаних. Перевага останніх

серед безробітних (42%) свідчить про те, що можливе коливання в бік збільшення і оптимістів, і песимістів. Але загальний рівень незадоволення основними умовами життя свідчить не на користь можливості зростання оптимістичних настроїв. В цьому зв'язку закономірно виникає запитання: а яким чином думають безробітні вирішувати проблеми свого специфічного соціального стану?

МОЖЛИВІСТЬ ПОКРАЩЕННЯ СВОГО МАТЕРІАЛЬНОГО СТАНУ

Цілком логічним було б бажання підвищити свою кваліфікацію, що збільшила б шанси на отримання роботи. Це особливо актуально ще і з тієї причини, що одним з головних напрямків науково-технічного прогресу стала автоматизація виробництва, використання принципово нових пристроїв управління і контролю за функціонуванням устаткування -- мікропроцесорів.

Тому технологічний переворот (а наша держава його не може минути на шляху до розвинутої економіки), викликає глибокі зміни в змісті, функціях і організації трудового процесу. Поруч з ліквідацією багатьох робочих місць будуть створюватися нові вакансії, які вимагатимуть високої кваліфікації. Сучасна модель раціоналізації виробництва, перед якою стоїть Україна, охоплює цілий ряд функцій висококваліфікованої праці.

Таким чином, інтелектуальна праця стає складовим елементом усього виробничого циклу. Але парадокс у тому, що жоден з опитаних безробітних у липні не назвав підвищення кваліфікації серед можливих шляхів покращення свого матеріального стану. Можливі шляхи покращення свого становища дозволяють простежити дані в табл.2.

Таблиця 2

Шляхи покращення матеріального становища	Дослідження №1		Дослідження №2	
	Без-робіт.	По масиву	Без-робіт.	По масиву
Вийд за кордон	31	17	21	8
Вимагати від уряду зниження ціи	24	35	3	10
Вимагати від уряду підвищення зарплати	16	21	-	4
Знайти додаткову роботу	16	15	8	14
Знайти роботу з високим заробітком	10	11	26	15
Заснувати власний бізнес	10	9	15	11

Одержані результати вказують на чітку тенденцію зміщення основних можливих шляхів покращення матеріального становища. Якщо в січні на першому місці був вийд за кордон і вимога зниження ціи, то у липневому на перше місце вийшло бажання пошуку роботи з високою платнею. Про що свідчить ця тенденція?

Аналіз соціально-демографічної характеристики безробітних засвідчує, що в цій соціальній групі переважає молодь віком до 30 років із загальною середньою освітою. Це означає, що йдеться не про кваліфікованих спеціалістів, звільнених за скороченням. Тут ми підходимо до виявлення однієї з головних причин безробіття цієї вагомої частки безробітних.

Безробітна молодь переважно залишилась без роботи саме через незадовільну оплату праці. Невисокий рівень освіти не дає змоги малокваліфікованим кандидатам розраховувати на робочі місця з солідною платнею. Але парадокс сучасного періоду полягає в тому, що таку роботу зараз пропонують комерційні структури. За таких обставин

цілком ймовірно, що більшість сьогоденних безробітних тимчасово не мають роботи, оскільки чекають нагоди влаштуватися на місце з пристойною платнею.

Не зайвим буде підкреслити, що в цьому специфіка формування «армії безробітних» саме нині, оскільки для розвитку ринкової економіки України необхідна структурно-галузева й технологічна перебудова економіки на менш енергомісткій основі. Одним з найболючих соціальних наслідків може стати визволення «зайвої» і менш продуктивної робочої сили, особливо в регіоні Донбасу.

Схоже на те, що соціальна політика і неспроможність влади вивести країну з кризи позбавляють працездатне населення надій на допомогу держави, а отже, відомі з часів радянської історії патерналістичні настрої починають змінюватися. Тільки так можна тлумачити значне скорочення бажаних вимогати від уряду зниження цін і підвищення зарплати.

Можна було б вітати зростання почуття самостійності населення в період переходу до ринкової економіки, якби це позитивне зрушення дійсно було б похідною соціальної і громадянської активності мешканців України. Однак, як не сумно визнати, подібні настрої детерміновані кризою довіри до владних структур, про що красномовно свідчать результати липневого опитування.

Нарешті, відповідні органи влади має занепокоїти факт значної кількості бажаних виїхати за кордон, що підтверджують дані обох опитувань громадської думки. Для безробітних зневіра вирішити свої фінансові проблеми на батьківщині примушує шукати щастя на чужій землі. Якщо для більшості малокваліфікованих безробітних подібний настрої викликані бажанням швидкого збагачення за допомогою певних торговельно-фінансових маніпуляцій, то серед дипломованих фахівців домінує бажання знайти пристойну роботу, оплата якої відповідає б їхньому рівню кваліфікації. Як би там не було, але в обох випадках подібні міграційні процеси (включаючи еміграційні) є наслідком неспроможності влади України вжити необхідних заходів для ефективного функціонування народногосподарського механізму. За рівнем вартості життя впритул наближаємось до Заходу, а рівень заробітної плати не відповідає зростанню фінансовим витратам навіть на товари й послуги першої необхідності.

Держава страждає від подібної міграції робочої сили за кордон, оскільки може виникнути загроза дефіциту трудових ресурсів, насамперед працездатної молоді.

ГОТОВНІСТЬ ДО СОЦІАЛЬНОГО ПРОТЕСТУ

Ускладнення процесу соціалізації, пов'язане з розривом міцних зв'язків з трудовим колективом, може призвести до маргіналізації, проявів девіантної поведінки. В цьому зв'язку цікаво простежити, за яких умов респонденти з числа безробітних здатні на стихійні виступи («вийти на вулицю») і які саме форми соціального протесту їм найбільше до вподоби.

Насамперед слід зазначити, що і в цілому по масиву опитаних, і для безробітних, потенційна участь у масових виступах детермінована економічними труднощами. В той же час серед чинників можливих акцій протесту найменше політичних вимог. Привертає до себе увагу те, що кожен четвертий опитаний безробітний не планував протестувати за будь-яких обставин. Вірогідно припустити, що, по-перше, дається взнаки вплив в цілому песимістичного забарвлення соціального самопочуття і зневіра реально що-небудь змінити, і, по-друге, зростає ставка на власні

сили й уміння вирішувати свої проблеми самотужки, оскільки держава не здатна допомогти, -- отже й вимагати від влади мало користи.

Мабуть, найбільш небезпечним наслідком подібних настроїв може стати зростання соціальної апатії та політичної індеферентності, що за умов протистояння прихильників і противників економічних перетворень вельми небезпечно для зміцнення демократичної незалежної української держави.

Таблиця 3

Що особливо примусить Вас вийти на вулицю (в % до тих, які дали відповіді)*

Причини виступів	Безробіт.	По масиву
Зникнуть продукти харчування	33	43
Зростання цін	26	35
Замороження заробітної плати	21	24
Зростання злочинності	19	32
Погіршення екологічної ситуації	15	21
Не вийду на вулицю	25	23

* Дані по дослідженню I.

Аналіз отриманих даних свідчить, що більшість безробітних солідарна з іншими учасниками опитування в ставленні до легітимних форм протесту. Встановлено, чим більш екстремістський характер має акція протесту, тим менше її підтримують безробітні. Звідси можна прогнозувати, що масовий соціальний протест за участю безробітних найближчим часом не матиме протизаконних форм і не викличе екстремізм.

Специфіка моменту полягає в тому, що існуюча «армія безробітних» якісно відрізняється від тих, хто, можливо, в недалекому майбутньому її поповнить. Мова йде про соціальні наслідки структурної перебудови.

Найбільш поширені серед безробітних форм протесту збігаються (з певним незначним відхиленням) із позицією всього населення. Існують реальні підстави очікувати поширення таких форм протесту, як критичні виступи у пресі (зрозуміло для багатьох безробітних ця форма не є реальною), законні мітинги й демонстрації, а також участь у передвиборних кампаніях і збори підписів під колективними відозвами.

Наведений матеріал соціологічних досліджень засвідчує, що існуюче безробіття, насамперед молоді, пов'язане з негативними наслідками блокування реформ. Оскільки існуючі вакансії в державному секторі (на підприємствах і установах) в цілому не задовольняють більшість молодих безробітних, то вони «добровільно» стоять у черзі до кращого заробітку в комерційному секторі. Особливо небезпечним є бажання значної частини цієї соціальної групи створити своє заможне життя за кордоном. Відплив молоді робочої сили поєднується із зростанням ксенофобії в Західній Європі.

Водночас слід зауважити, що очікувана структурна перебудова промисловості України (без якої неможливе ефективне функціонування ринкової моделі економіки) може призвести до масового безробіття робітників, зайнятих важкою фізичною і малокваліфікованою працею. Крім того, раціональне використання бюджетних ресурсів вимагає також перегляду штатного розкладу, а іноді й існування цілих бюджетних установ, що дозволяє говорити про потенційне поповнення безробітних саме за рахунок «ближніх комірців».

Олександр КОНОВЕЦЬ

До 125-річчя "ПРОСВІТИ"

У грудні нинішнього року минає 125 років з часу заснування товариства «Просвіта» — масової національно-культурницької громадської організації, яка впродовж свого існування чи не найбільше зробила для піднесення національної самосвідомості українців, прилучення їх до здобутків вітчизняної і світової культури, врешті, для здійснення одвіковичного прагнення народу до свободи, здобуття державної незалежності. Історія просвітницького руху в Україні сповнена драматичними подіями, де часи культурно-освітнього піднесення, спалахи інтелектуальної і духовної звитяги чергуються з хвилями колоніальних утисків і репресій, заборони мови, цензурних обмежень друкованого слова.

У той час як у 60–70-і роки XIX століття на Східній Україні під важким гнітом російського самодержавства майже повністю завмерло національно-культурне життя (громадівський рух тільки починав зароджуватися), у Галичині, де панувала скупа, але все ж демократія, помітно активізувалися національні українські сили, поживилася просвітницька робота. Австро-угорський уряд якийсь час дозволяв створювати культурно-освітні організації, видавати книжки і періодику національними мовами, ревно стежачи за рамками цих «свобод». Ще у 1848 році у Львові було створене товариство «Головна руська рада», яке ставило за мету добиватися запровадження у школах «руської мови», дозволу українцям займати урядові посади, урівнення в правах українського духовенства з польським тощо. Скликаний «Радою» «Собор вчених руських» заснував у тому ж році «Галичо-руську Матицю» — товариство, котре ставило на перший план культурно-просвітницькі завдання, зокрема поширення літератури, створення української преси і театру. Можна згадати також і діяльність закарпатського «будителя» О. Духновича, який у 1850 році створює у місті Пряшеві «Літературне заведення», яке подібно до «Галичо-руської Матиці» займалося друкуванням і поширенням книг для народу. Це були попередники «Просвіти», це був той ґрунт, на якому й розпочалося національне відродження в Галичині, а потім і в усій Україні.

Перша «Просвіта» виникла у Львові в 1868 році як українське літературне товариство, яке, проте, мало свої функціональні особливості. Якщо «Матиця» прагнула розвивати вищу освіту люду і зрідка видавати альманахи та збірники, то «Просвіта» ставила своїм завданням піднести освіту простого люду, популяризацію знань, які б сприяли інтелектуалізації і духовному відродженню української нації. Друкованим органом товариства був щорічний альманах

ОЛЕКСАНДР ФЕДОРОВИЧ КОНОВЕЦЬ народився на Тернопільщині. Закінчив факультет радіоелектроніки Київського політехнічного інституту та факультет журналістики Київського університету ім. Т. Шевченка (1980). Кандидат філологічних наук. Автор ряду монографій з питань історії науки і техніки та української національної наукової преси. Нині працює над проблемою відтворення історії, розвитку й організації українознавчих досліджень в Україні та діаспорі.

«Зоря». Головою новоствореного товариства став професор академічної гімназії А. Вахнянин.

Перша «Просвіта» була спочатку видавничим товариством, яке ставило за мету якнайповніше задоволення гострої потреби селян в українському друкованому слові. Згодом львівська «Просвіта» почала засновувати у містах і селах свої відділи (філії) та бібліотеки-читальні. В 1870–1880 рр. «Просвіта» відіграла провідну роль у громадському та культурному житті. В містах і містечках Галичини діяли філії товариства. «Просвіта», крім шкільних підручників і популярних брошур, видавала газети «Читальня» та «Письмо з «Просвіти», літературно-наукові альманахи, щорічник «Народний календар». «Просвіті» належала ініціатива створення пресового органу народовців «Діло» (1880), першої політичної народовської організації «Народна Рада» (1885).

Наступний крок у розвитку західноукраїнських «просвіт» пов'язаний з кооперацією. Після реформи 1891 року вони набули просвітньо-економічного характеру й очолили кооперативний рух на Галичині. «Просвіти» допомагали селянам у їхній господарсько-економічній діяльності шляхом пропаганди досягнень у хліборобстві, кооперації, торгівлі тощо. Характерним для початкового періоду галицьких «просвіт» було те, що головну роль в них відігравали священники, які виступали проти радикалізації просвітніх товариств на ґрунті українського національно-визвольного і соціал-демократичного руху.

Наприкінці XIX — початку XX ст. просвітянський рух почав зароджуватися і в Східній Україні. Національно-культурному відродженню Наддніпрянщини якнайкраще сприяв активний розвиток кооперації українського селянства. Діячі українського просвітнього руху вважали, що «кооперація мусить бути збудована на національному ґрунті», а «національна ідея мусить мати своєю базою економічні потреби народу»¹. Важливе значення для реалізації ідеї кооперації мали «нормальні статuti» російського уряду 1897 і 1898 років, які відкрили простір для розвитку української сільської кооперації. Досить сказати, що на Наддніпрянщині діяло 102 сільськогосподарські кооперативи. Юридично гарантоване становище кооперативів дозволило українській інтелігенції (лікарям, агрономам, священникам, учителям, земським гласним та ін.) провадити легальну національно-культурну працю. Особливо поживився цей рух на Полтавщині, де кооперація почала виконувати ті ж просвітньо-економічні функції, що й галицькі «просвіти» після реформи 1891 року.

Однак юридичне оформлення «просвіт» на Наддніпрянщині відбулося після першої російської революції, коли царський уряд змушений був видати маніфест 17 жовтня 1905 року про свободу слова, совісти й друку, де, зокрема, проголошувалося право засновувати самодільні товариства. Центрами просвітницького руху на Наддніпрянщині стали Київ, Кам'янець-Подільський, Катеринослав, Одеса, Миколаїв, Чернігів, Житомир та інші міста. «Просвіти» зародилися й успішно діяли і поза межами України — в Катеринодарі, Мінську, Баку, Владивостоці, в деяких містах Середньої Азії, де жили українці.

Одну з перших було організовано у травні 1906 року київську «Просвіту імені Т. Г. Шевченка». Головою її став відомий український письменник і громадський діяч Б. Грінченко. Вітаючи перший організаційний збір, він сказав: «Нині просвітні товариства понесуть хвилі розумного життя, світло науки й мистецтва в найдавніші закутки нашої України, поширять і зроблять популярними надбання культури нашої української і світової»².

«Просвіти» розгорнули широку видавничу діяльність. Неофіційним друкованим органом «просвітницького» руху стала газета «Рада» (Київ, 1906–1914), видавцем якої був Є. Чикаленко. 1907 року в Полтаві було засновано видавництво «Український учитель». У Могилів-Подільському «Просвіта» гуртувалася навколо редакції тижневика «Світова зірниця». Катеринославська «Просвіта» видавала газету «Добра порада». Одеські просвітяни заснували фонд імені Л. Смолянського для видання книжок історичного змісту українською мовою.

1909 року у Львові відбувся перший просвітньо-економічний конгрес, де діячі західноукраїнських і наддніпрянських «просвіт» та кооперативів обговорювали актуальні питання культурно-економічного розвитку України. З початком першої світової війни більшість «просвіт» тимчасово припинила свою діяльність, хоча зближення між західними й наддніпрянськими просвітянами набуває в цей період особливої актуальності.

Після повалення самодержавства відродилася київська «Просвіта», виникають нові товариства. Щоправда, у Києві політичні пристрасті відсунули просвітницькі справи на другий план, тоді як у провінції просвітницький рух значно активізувався. У суспільстві виникає потреба широкої популяризації історії, етнографії, філософії та естетики.

Однак із встановленням в Україні радянської влади, проведення жорстокої політики «воєнного комунізму» й «червоного терору» ситуація в науково-просвітницькому рухові різко змінюється. Адміністративна система поступово, але неухильно повела курс на повне знищення просвітніх товариств. Проте «завоювання» просвітницьких осередків одразу не вдалося, бо більшовики просто не мали для цього відповідних інтелектуальних сил. У «просвітах» цілковито панувала українська інтелігенція. Отож, з боку партапарату було організовано політичну, моральну й фінансову облогу просвітян. Вони не отримували жодних дотацій від держави, факт їхнього існування ігнорувалася у пресі (якщо й згадувалося, то тільки в негативному контексті), за якнайменшої можливості їх розпускали. На рубежі 20–30-х років діяльність «просвіт» і їх видань на території Радянської

України було повністю припинено.

А в цей час у Галичині просвітні товариства відігравали важливу роль у вихованні української національної свідомості та піднесенні культурно-освітнього рівня народу. Хоч під час окупації Галичини Польщею (1919–1939 рр.) влада ставилася не дуже прихильно до діяльності «Просвіти», а на Лемківщині й Бойківщині просвітній рух було зовсім заборонено, однак, у 1935–1937 роках діяло 1930 курсів для неписьмених селян, 112 курсів — для керівників читалень, 37 — для режисерів, 126 — для диригентів хорів, а при читальнях «Просвіти» існувало 3209 бібліотек.

На Закарпатті «Просвіта» організаційно сформувалася 1920 року, а в 1934 році налічувалося 10 філій (у тому числі в Пряшеві й Братиславі), 230 читалень (з них 7 — на Пряшівщині). Угорська окупаційна влада ліквідувала «Просвіту» на Закарпатті у 1939 році. Майно було конфісковано, архів і частину книг — знищено.

Подібна доля спіткала й товариство «Рідна хата», яке з 1918 року вело свою просвітню діяльність на Холмщині й Підляшші й мало близько 125 філій. У 1930 році його ліквідовано польською владою. Товариства «Просвіти» на Волині мали понад 600 читалень. Їх було закрито у 1932 році. Багато читалень «Просвіти» після 1905 року з'явилося на Кубані, на Зеленому Кліні (Далекий Схід), в українських поселеннях Азії й Сибіру. Організації «Просвіти» на цих землях було ліквідовано в 1922 році, лише в Харбіні (Манчжурія) філія проіснувала до 1945 року. У той скрутний для України час значну просвітницьку діяльність провадили українці західної діаспори, що особливо виявилось в організації газетно-журнальної та книговидавничої справи.

У червні 1988 року у Львові було відновлено діяльність товариства «Просвіта». Новітнє відродження «Просвіти» внесло нові імпульси у боротьбу українського народу за національне визволення. Товариство домоглося прийняття Закону про мови, започаткувало демократичні процеси, брало активну участь в усіх політичних акціях, спрямованих на виборювання державної незалежності України. В його осередках працювали керівники й організатори Руху, багатьох партій демократичного спрямування. Нині Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка має розгалужену мережу лекційних та семінарських студій, видає газети й журнали. Нещодавно започатковано серії книг: «Софія» (література з питань політології та філософії), «Популярна енциклопедія «Просвіти», «Просвіта — дітям». Збір та аналіз інформації про дотримання державного статусу української мови, контроль за виконанням Закону про мови, комплектування бібліотек українськими книгами, оформлення народознавчих світлиць у військових частинах, підготовка і розповсюдження термінологічних словників, повсякчасна допомога у відкритті українських шкіл і дитячих закладів — ось неповний перелік тих турбот, які взяли на себе просвітяни.

Історична «Просвіта» була школою державності в чужій державній системі, нинішня «Просвіта» має стати державотворчою в незалежній Україні.

1. Гехтер М. Сільська кооперація на Україні російській // Перший Український просвітньо-економічний конгрес. — Львів. — 1910. — С.596.
2. Передмова // Просвітянин. — 1918. — № 1. — С.1.

Галина СИТА

ГАЛИНА МИКОЛАЇВНА СИТА народилась у Харкові. Закінчила механіко-математичний факультет Київського університету ім.Т.Шевченка (1962). Кандидат фізико-математичних наук (1965). Працює науковим співробітником відділу теорії випадкових процесів Інституту математики АН України. Має ряд публікацій у періодичній пресі з історії науки.

Українська наука має в своєму минулому багато яскравих сторінок, на жаль, досі мало відомих для широкого загалу. Одна з них пов'язана з іменем Георгія Вороного (1868–1908) – видатного математика, українця за походженням, широко знаного в науковому світі та авторитетного фахівця в галузі теорії чисел.

Г.Вороний народився 28 квітня 1868 року в с.Журавка на Полтавщині (тепер це село Варвинського району Чернігівської області). Мальовничий пагорбок над Удаєм у Журавці вгодив собі дід, Яків Вороний, що починав з чумацтва, а роздобувши грошей, придбав собі цей шматок землі та й оселився із сім'єю. За родинними переказами, рід свій Вороні вели від казачього осавула, що був оборонцем фортеці Воронівки десь недалеко цієї місцевості. На карті Г.Боплана укріплене містечко Воронівка було на правому боці Дніпра поблизу Чигириня. А згідно з описом М.Ткаченка «Гуманщина (Уманщина) XV–XVII в.» (К., 1927), селище Вороне було на звенигородському ґрунті поблизу теперішніх Буків. Про Вороне (яке, до речі, мало фортецю) є згадки, починаючи з 1545 року аж до 1674, коли наступ турецького війська дуже спустошив українські землі на Уманщині і примусив місцеве населення масово переселитися на Лівобережжя. Хто зна, може далекі пращури вченого

«... Я ВЕСЕЛО ДИВЛЮСЬ НА БОЖИЙ СВІТ...»

Геній математики – Георгій ВОРОНИЙ

почали чумакувати з часів цього переселення...

Батько Г.Вороного, – Феодосій (1837–1910) – був магістром російської словесности, свого часу здобув освіту в Київському університеті, працював у Немирівській гімназії, Ніжинському лицей, був директором у Кишинівській, Бердянській та Прилуцькій гімназіях. З 1887 року вийшов у відставку, займався в Журавці садівництвом, брав діяльну участь в роботі Прилуцького сільськогосподарського товариства. Це була людина передового мислення, що мала талант та покликання до просвітницької діяльності. Ще в роки студентства в Київському університеті Ф.Вороний став одним з ініціаторів створення безкоштовних недільних шкіл для робітничої молоді, викладав історію в Київській Подільській школі (1859–1861), влаштував у своєму помешканні студентські літературні вечори. Ініціативу створення недільної школи схвально вітав Т.Шевченко і подарував для школи 50 примірників свого «Кобзаря» (1859 рік). Згодом, звертаючись до подій національного значення в Київському університеті кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст., Олена Пчілка особливо підкреслила гідні вчинки студента Ф.Вороного, назвавши його Громадянином (з великої літери).

Ф.Вороний залишив після себе працю, в якій висловив свої погляди на викладання і освіту. Зокрема, він вважав, що «неможливі успіхи політичного і суспільного життя без просвіти народу моральними науками», наголошував на необхідності поширення серед народу історичних знань, оскільки вони, на його думку, «прояснюють розум людини, надають їй ширшого розуміння свого становища у житті і нерідко вказують, як найкраще вона може розпорядитися даними їй силами для кращого благополуччя і для себе, і для інших».

Просвітницькі наміри Ф.Вороного продовжував утілювати в житті і в Журавці – своїм коштом побудував тут школу для сільських дітей. В цій школі влаштували також лекції, концерти, спектаклі, а зібрані гроші йшли на поповнення відкритої в Журавці народної бібліотеки.

Синів у Феодосія було троє, і кожен з них пішов у життя своїм шляхом: Леонід став лікарем, Михайло – агрономом, Георгієві доля судила стати відомим вченим. За різних нахилів та вибору життєвої діяльності брати були єдині в своїй незалежній ініціативі, активному ставленні до життя.

Ще в роки навчання у Прилуцькій гімназії Георгій видізнявся своїм поглибленим інтересом до науки,

серйозністю та ретельністю. Математика його вабила, він вивчав її особливо старанно, здобувши знання, «видатні з-поміж учнівських успіхів з математики» (з учнівської характеристики). Але знов і знов перевіряв себе – чи вистачить здібностей та наполегливості для того, щоб стати професійним вченим. 1885 року юний Г.Вороний подав своє вирішення задачі, що була запропонована «Журналом елементарної математики» (Київ), і його статтю було надруковано на сторінках цього видання. Того ж року він вступив до Петербурзького університету.

Щоденник, що його він юнак в студентські роки (1885–1889) і який, на щастя, частково зберігся, розкриває перед нами його характер, внутрішній світ, процес творчого зростання і самоусвідомлення.

Автор щоденника – людина активна, вразлива, здатна до співчуття та активної допомоги, хоч іноді і критикує себе; часом від гарячкості буває надто категоричним, а потім щиро жалкує з того. Він намагався, як сам пише, до всього дійти серцем, а не розумом: «...я весело дивлюсь на Божий світ і всьому, до чого я доторкаюсь, віддаюся з захопленням». Багато місця в щоденнику займає розвиток його стосунків із Олею Кришкою – його майбутньою дружиною. Пише він про це так щиро, щотливо і темпераментно (подій майже немає – тільки його почуття), що читаються ці сторінки як захоплюючий роман.

Сучасному суспільству автор дає досить сумну характеристику: «Наш час важкий, ми – жертви жадливого режиму; тепер не можна говорити прямо найбезневинніших речей: відразу ж потрапиш в руки серцевідів». «Наша характерна риса – недовіра. Ми одне одному не довіряємо».

Фальш і лицемірство, що панують навколо, викликають у нього бажання відокремитися від суспільного життя.

«Відчуваєш слабкість перед сильними світу цього, важко було мені написати цю фразу, але це ще нічого, а іноді з'являються думки такі, що відразу ж приходить в голову: тьху, мерзота яка! Ніяких політичних тенденцій я не маю, дивлюсь на все майже байдуже, ніякого бажання послужити людству не маю. Хоч як мені не тяжко все це написати, але я вирішив довести все до кінця... Ось поки що моє моральне обличчя... У всякому разі я підскачив і з жахом промовив: неже немає можливості виправитися? Я всім серцем прагну цього, неже це складніше, ніж колоти собі руку шпилькою, якщо захочеться спати в час, призначений для занять!»

Всі ці сумні самовикриття не заважають Г.Вороному наполегливо і старанно вивчати улюблену науку, виробити в собі чітку самодисципліну, звичку до регулярної копійної роботи, вміння зосередитись на своїх проблемах. Пунктуальність та акуратність, що були властиві його натурі, допомагають йому в його нелегкій праці, його перші самостійні відкриття народжують новий потяг до творчості, що з часом став для нього всепоглинаючою прихистком.

В роки навчання в університеті Г.Вороний через матеріальні нестатки змушений був заробляти собі на життя приватними уроками. Оскільки він багато часу витрачав на самостійні заняття та свої дослідження, йому доводилось обмежувати себе в найнеобхіднішому, привчати себе працювати за будь-яких умов, скажімо, під галасливий гомін сусідів по кімнаті, працювати ночами.

«Ось уже другий день я сиджу над розрахунками сонячного затемнення 7-го серпня, — пише він у березні 1887 року. — Вчора працював 10 годин, сьогодні — годин 7. Робота значно просунулася вперед, але я відчуваю себе дуже втомленим, тим більше, що вже два дні не виходив на свіже повітря. Цифри, цифри... Вчора я так напхав ними собі голову, що вони мене мучили всю ніч, я навіть змушений був піднятися та полити собі голову водою. І сьогодні доведеться вдатись до цього засобу».

Через багато років Г.Вороний, вже серйозно хворий, зізнався своєму учневі: «Лікарі забороняють мені працювати. Та я і сам помітив, що сильна розумова напрута завжди впливає на мою хворобу. Але вони не знають, що означає для мене не займатися математикою... Математика для мене — життя, все».

Головним об'єктом, що його обрав для вивчення Г.Вороний, була теорія чисел. Це найдавніше поле досліджень з математики, відоме ще з часів Стародавньої Греції. При зовнішній

наглядності й простоті формулювання, тут залишилось багато «міцних горішків» — припущень, що були висловлені сторіччя тому, але й досі не розв'язані. Спроби розв'язати ці проблеми дають поштовх до нових ідей, які відкривають нові області досліджень.

У другій половині XIX ст. в Петербурзі виникла ціла школа з теорії чисел, до якої входили професори П.Чебишов, А.Марков, Є.Золотарьов. Саме професор А.Марков став головним наставником Г.Вороного.

«Г.Ф.Вороний — геніальний український математик, — писав у своєму щоденнику академік Д.Граве у 1934 році. — Він під час свого перебування в Петербурзькому університеті займався з гідним подиву успіхом кубічною областю і в цій області він зробив геніальне відкриття. Він взагалював на кубічну область алгоритм неперервних дробів, що дає алгебраїчні одиниці в квадратичній області. Це узагальнення марно шукали з часів Ейлера протягом XIX століття усі найвидатніші математики. Вийшов таким чином алгоритм Вороного».

Події подальшого життя вченого, на жаль, відкриваються нам лише в скрутих анкетних відомостях про його наукову та педагогічну працю. У 1889 році по закінченні курсу навчання Г.Вороний був залишений при Петербурзькому університеті для підготовки до звання професора, у 1894 році він захистив магістральну дисертацію та був призначений професором Варшавського університету. 1897 року захистив докторську дисертацію. Обидві дисертаційні роботи 1896 року були відзначені премією ім. В.Буяковського. З 1898 року Г.Вороний працював також професором Варшавського політехнічного інституту — був деканом механічного факультету. Під час революційних подій 1905—1907 років університет та Політехнічний інститут у Варшаві було закрито. Групу професорів цих вузів (серед них Г.Вороного) було направлено до Новочеркась-

ка у зв'язку зі створенням там Донського політехнічного інституту. 1907 року Г.Вороного було обрано членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук. 1908 року Г.Вороний знов повернувся до Варшави. Життя його трагічно обірвалось у розквіті творчих сил 20 листопада 1908 року внаслідок невдалої операції на нирці. Багато його творчих задумів залишилися не здійсненими.

Праці Г.Вороного були нечисленними. Але наукові результати, які він одержав, вимагали такого самозаглиблення, концентрації думки, що це, можна сказати, межувало з фізичними можливостями людини.

«Глибина і важливість його обширних досліджень залишили глибокий слід в сучасній теорії чисел, — писав Б.Делоне, професор математики. — Разом із Минківським Вороний є творцем геометрії чисел. Роботу Вороного 1903 року про число точок під гіперболою треба вважати віхою, з якої починається сучасна аналітична теорія чисел».

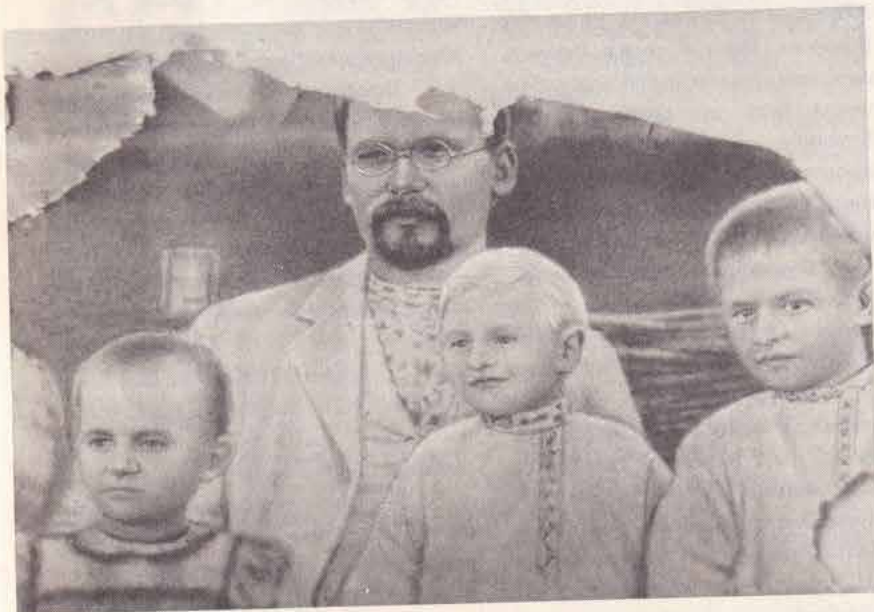
Похований вчений у своєму рідному селі Журавці, з яким був зв'язаний все життя. Кожного року під час літніх ваканцій він приїздив сюди на відпочинок, тут писав свої наукові праці. В архіві Г.Вороного, що зберігається у ЦНБ АН України, багато його записів позначені приміткою, що писані вони були у Журавці.

Журавка... З давніх давен приваблювало наших пращурів обирати собі помешкання саме тут, на цих родючих землях, серед широких замріяних долин та запашних луків.

Густинь, Прилуки, Ладан, Варва, Журавка, Діхтярі, Пириятин, що притулилися біля Удаю досить щільно одне від одного, сягають глибокої давнини, ведуть свою історію ще від часів Київської Русі або козаччини, а за даними численних археологічних знахідок поселення тут виникли ще за тисячоліття від нашої доби. Скажімо, в Журавці в 30-х роках нашого століття знайдено залишки так званої журавської палеолітичної стоянки (розкопки проводилися з ініціативи А.Вороного — небожа Г.Вороного).

Своєрідне відродження переживала Журавка на межі нашого століття завдяки зусиллям сім'ї Вороних. Як ми вже знаємо, багато прислужився для освіти журавчан Феодосій Вороний. Один із його синів, Михайло, займався агрономією, селекцією, лікувальними травами. 1885 року за його участю в Журавці був збудований один із перших у країні завод по переробці м'яти, чорної мальви, майорану, шальві тощо. Делкі рослини, скажімо, англійську м'ятку, привозив з-за кордону. «Це був такий сорт, що в сонячний день на споді листка проступали крапельки м'яти. Михайло брав участь і в міжнародних виставках, був нагороджений малою і великою золотою медалями у Франції. На своїй ділянці в районі Гагр (урочище «Розбитий котел») — він вирощував сади. Там є могила і пам'ятник йому» (із розповіді дочки Г.Вороного — Марії Юрївни Василенко).

Згадки про це підприємство в Журавці не залишилось ніякої. Журав-

Георгій Вороний з дітьми

ку називали ще «сорокапанівкою», бо тут було багато заможних селян. В пам'яті журавчан збереглися деякі подробиці «розкуркулення» 30-х років, коли було знищено склеп, в якому лежав забальзамований Г.Вороной...

Дружина Г.Вороного Ольга Митрофанівна Крицька походила з сім'ї відомих на Прилуччині лікарів Крицьких. Була за фахом акушеркою. Перебуваючи в Журавці, безкоштовно лікувала селян. Під час «розкуркулення» Ольга Митрофанівна змушена була негайно (за одну ніч) виїхати з родиною з Журавки. Більше вони туди не повертались...

«Нас у родині вчили ніколи не думати про багатство, — та багатими ми ніколи й не були, — і навіть не про славу, а тільки про славу України», — казала Марія Юрївна Василенко, дочка Г.Вороного.

Пам'ять про них не може згинути, не повинна. Як те зерно, що лежить у землі, вона ще дасть свою прорість.

Георгій Вороной з родиною

КОНФЕРЕНЦІЯ ПАМ'ЯТИ ГЕОРГІЯ ВОРОНОГО

Міжнародна конференція математиків, присвячена 125-й річниці від дня народження Георгія Вороного, проходила в Києві з 5 по 9 жовтня 1993 року. Уже попереднє листування з учасниками майбутньої конференції засвідчило, якою великою повагою користується ім'я вченого у тих, хто знайомий з його непересічними роботами:

«Хочу висловити мою найщирішу подяку за запрошення на конференцію на честь проф. Г.Вороного. Для мене велике задоволення і честь прийняти це запрошення» (проф. В.Новак з Австрії).

«Нещодавно я вивчив праці Г.Вороного дуже уважно. Я був зацікавлений його глибокими ідеями» (акад. Литовської АН Й.Кубілюс).

«Я найвищою мірою зацікавлений у тому, щоб узяти участь у цій конференції, особливо тому, що мої власні наукові праці були і досі залишаються під впливом ідей Вороного» (проф. Людвиг Данзер, Німеччина).

Засідання конференції відбувалися в Інституті математики АН України. За тематикою було охоплено ті напрямки сучасної математики (зокрема — теорії чисел), які значною мірою стали розвитком основоположних ідей Г.Вороного. Це аналітична теорія чисел, алгебраїчна теорія чисел,

геометрична теорія чисел, лінійні методи підсумовування рядів. Конференція була не дуже чисельна, але досить представницька. В ній узяли участь вчені з України, Польщі, Литви, Росії, Чехії, Німеччини, Швейцарії, Англії, Канади, США. Майже всі доповіді безпосередньо пов'язані з працями Г.Вороного. У своєму виступі на відкритті конференції професор М.Сенешаль (США) зазначила: «Я вивчала праці Г.Вороного ще в студентські роки. Моя докторська дисертація була присвячена формулі сумування та базувалась на працях Вороного. Коли я почала вивчати проблеми кристалографії, моя робота також була пов'язана з ідеями Вороного. Зараз я користуюсь працями Вороного, присвяченими квадратичним формам, і вони є для мене джерелом натхнення».

Учасники конференції відвідали батьківщину Г.Вороного, місто Прилуки, де він навчався у гімназії, та село Журавку, де він народився і де, згідно з його волею, поховано великого вченого. У місцевій середній школі ім.Г.Вороного відбулася імпровізована зустріч вчених із журавськими школярами, у якій узяли участь директор Інституту математики АН України, член кореспондент АН А.М.Самійленко, професори Анджей

Шинцель (Польща), Пітер Енгель (Швейцарія), Мартін Хакслі (Англія), Роберт Ердал (Канада), Сергій Ришков (Росія, Москва), Павло Варбанець (Україна, Одеса)... Серед гостей були також онуки Г.Вороного — Галина Юрївна Ворона та Наталія Василівна Василенко. Гості поділилися своїми враженнями від конференції, від перебування в Журавці і в цілому в нашій країні. На могилі Г.Вороного відбулася паїнахида. Зазначимо, що в наш скрутний час економічних негараздів подорож до Журавки стала можливою завдяки спонсорній підтримці Міжнародного фонду «Відродження».

Конференція переконливо засвідчила, що праці Г.Вороного, написані майже століття тому, не втратили своєї актуальності й зараз. Вони стали в пригоді не тільки математикам, а й фахівцям найрізноманітніших галузей знань: кристалографам, фізикам, геологам, хімікам, які вивчають структуру різних хімічних сполук від геологічних об'єктів до харчових продуктів, біологам, які займаються проблемами молекулярної біології, фахівцям з питань розпізнання образів тощо.

Прийнято ухвалу надалі кожні п'ять років скликати міжнародну конференцію, присвячену розвитку ідей, закладених у працях Г.Вороного.

Галина Сита

ЗА ТІСНУ СПІВПРАЦЮ УКРАЇНИ З НІМЕЧЧИНОЮ

Відкритий лист із Німеччини до земляків в Україні

Економіка України переживає глибоку кризу. Як вона виникла? Її коріння слід шукати в догматах «наукового соціалізму» — цієї жахливої утопії, яка програмує спочатку підйом виробництва, а потім катастрофу. Чому? Бо ця утопія проголосила війну приватним власникам засобів виробництва — тобто приватній господарській ініціативі, яка становить основу добробуту кожного народу. Ця утопія вимагає знищення конкуренції — механізму, який веде до підвищення якості товарів і зниження цін. Ця утопія пропагує централізоване планове господарство, яке автоматично веде до створення адміністративно-командної системи. Дія законів припиняється — їхнє місце займає армія бюрократів. Гроші для оплати їхньої праці не падають з неба. Їх держава непомітно втягує з кишень трудівників, внаслідок чого їхній заробіток знижується. Так виникає антинаукова економічна система, нерентабельність якої компенсується диктатурою та терором.

... І коли 1991 року розвалилась імперія, скінчилась доба колоніалізму й виникла потреба переводити Україну з рейок утопії на рейки соціальної ринкової економіки, виявилось, що немає кваліфікованих кадрів для здійснення цього завдання. Є талановиті інженери, фізики, але немає фахівців, які розуміють, як будувати фінанси держави, що переходить від утопії «наукового соціалізму» до соціальної ринкової економіки.

Зруйнована під час Другої світової війни Західна Німеччина протягом короткого часу здійснила економічне чудо й створила могутню економіку. А в Україні та в інших країнах колишнього соціалістичного табору здійснення утопічного вчення призвело до катастрофи. Україні потрібне зближення з Німеччиною. Економісти України повинні вивчати німецький досвід побудови соціального ринкового господарства й застосовувати його у себе: не сліпо, а враховуючи особливості ситуації в своїй країні.

На щастя, керівники Федеративної Республіки Німеччина, особливо керівники Баварії, яка називає себе «вільна держава Баварія», виявляють бажання співпрацювати з Україною та допомогти їй. Міські ради столиць України та Баварії проголосили, що Київ і Мюнхен — це міста-побратими. Так само побраталися шість інших великих міст України та Баварії: Одеса і Регенсбург, Харків і Нюрнберг, Рівне і Аугсбург.

У лютому 1993 року було створено союз «Карпатський регіон Європи». До нього увійшли Україна, Польща та Угорщина з метою налагодити тісну співпрацю між західними областями України й сусідніми областями Польщі та Угорщини. Це був правильний крок, корисний для кожної з названих країн. Так само доцільно створити регіональний союз «Дунайсько-Чорноморсько-Дніпровський регіон Європи», до якого увійшли б Баварія, придніаульські райони Австрії та східноєвропейських країн, чорноморські та придніпровські райони України. Найдешевіший для транспортування товарів водний шлях Дунай — Чорне море — Дніпро дає можливість значно розширити торгівлю між Україною, Баварією та придніаульськими країнами Східної Європи. Треба врахувати, що у вересні 1992 року було завершено будівництво 171-кілометрового каналу між Бамбергом і Кельгайном, який сполучив ріку Майн (притока Рейну) і Дунай. Тепер можна їхати кораблем з Атлантичного океану через Центральну Європу ріками Рейн, Майн и Дунай до Одеси, Херсона, Криму, Дніпропетровська, Києва. Для транспортування людей між Баварією та Україною водний шлях не підходить, бо для цього потрібно занадто багато часу, але для транспортування товарів він дуже вигідний.

Сьогоднішній поганій стан економіки України перебуває в кричущій суперечності з її потенційними можливостями. Україна (603700 кв.км) більша, ніж Франція (543965 кв.км), значно більша, ніж Федеративна Республіка

Німеччина після її об'єднання з колишньою НДР (357046 кв.км), майже вдвічі більша, ніж Польща (304463 кв.км). За територією Україна — найбільша країна Європи поза Росією. За чисельністю населення (52 мільйони) Україна — найбільша країна Європи поза Росією. Жодна інша країна Європи не має такого великого масиву першо-класного чорнозему, як Україна. Жодна інша республіка колишнього СРСР не має таких добрих передумов для масового західного туризму як Україна: цьому сприяють кліматичні умови України та її близькість до Заходу.

При проектуванні місць масового іноземного туризму потрібне розумне сполучення заходів уряду України та приватної ініціативи України й Заходу. Треба організувати продаж іноземним туристам виробів українського народного мистецтва як сувенірів з України: жіночих вишивок, різьби на дереві, картин тощо. Одночасно треба продавати ці вироби на Заході.

Треба усунути всі перешкоди на шляху до розвитку торгівлі між Україною та Німеччиною, а також іншими країнами Заходу. Треба заохочувати західні капіталовкладення в економіку України. Необхідно створити закони, умови, за яких потенційні західні інвестори погоджувалися б іти на ризик і вкладати б гроші у реконструкцію промисловості України, у побудову нових підприємств, у заходи для підвищення продуктивності праці, сподіваючись одержати солідний прибуток у майбутньому.

Для успіху німецько-української співпраці необхідно доповнити співпрацю урядів України, Німеччини та Баварії співпрацею громадськості цих країн. Треба створити органи цієї співпраці.

Три мільйони українців у країнах Заходу можуть і повинні спільно з західними друзями України допомогти Україні у вирішальну годину її історії. Але також наші земляки на батьківщині повинні потроїти свої зусилля для виходу з кризи.

Ігор Гордівський,
родом з Одеси, живе 48 років у Баварії

НІМЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКІ СТОСУНКИ ТА ЇХ НАСЛІДКИ

Коли ведеться мова про війни і аналізуються причини поразок і перемог, то стверджується, що німці були якнайкращі вояки і якнайгірші політики, а через це війни програвали. Для мене не зрозуміло, чому німецькі історики ще досі не усвідомили причин їхніх невдач.

Як українець, ветеран Першої української дивізії УНА і громадянин Німеччини, дозволю собі висловити свою власну думку, своє бачення цього питання — як підказує мій особистий досвід і моє сумління.

У Європі є два народи, які вирізняються серед інших своєю винятковою працелюбністю. Це — німці й українці. Німці безперервно мали свою державність. А українцям останні чотириста років судилося бути підневільними сусідами, які їх винищували, а саму історію України фальсифікували у своїх інтересах.

Німці не знали справжньої історії України і ще й досі не знають. Українці вивчають історію, культуру, німецького народу, як і інших народів світу. В українського народу сформувалися позитивне ставлення, повага, прихильність і симпатія до німецького народу.

Можновладці поділили Україну на чотири частини. Так само була поділена після Другої світової війни і Німеччина. Як багато спільного в долях обох країн.

У 1932–33 роках Україна пережила найтрагічнішу сторінку своєї історії — голодомор. У той же час у Німеччині вивисла найбільша економічна криза, яка вивисла на вулиці мільйони людей з гаслами: «Праці й хліба!» На чолі з Гітлером німецький уряд урятував свій народ і стабілізував економіку. А крім того, організував допомогу німцям, які проживали в Україні, аби врятувати їх від голодної смерті. Але водночас гітлерівський уряд замовчував цей великий злочин більшовиків проти українського народу.

Ставлення Гітлера до боротьби різних європейських народів за свою державність було неоднозначне. Так, 1941 р. він надав автономію словенам і хорватам. У 1938–39 роках утворилась Карпатська Україна на чолі з Президентом Августином Волошином, де господарем став український народ. Але мад'яри на дипломатичному рівні переконали Гітлера, що територія Карпатської України — їхня. Отримавши згоду Гітлера, Угорщина окупувала молоду Українську державу.

Чому Гітлер так злочинно повівся з українцями?

Після наступу німців на Радянський Союз уряд Я. Стецька проголосив у Львові 30 червня 1941 року самостійну Україну. Як потім стало відомо, Провід С. Бандери помилився: гітлерівська адміністрація заборонила українській національній рух, заарештувала, розстріляла або заслала в концтабори всіх членів Проводу, а самого Бандеру ув'язнила.

Німецькі історики ламають голову: «Чому німці програли війну?» А кожний українець-патріот, думаю, дав би відповідь...

Любі співвітчизники! Ще не так давно ми були покликані допомагати Польщі. А сьогодні оновлювана Україна опинилася в кризовому стані. Якщо хтось із Вас побував під час війни в Україні й пам'ятає сердечність українців, ви можете сьогодні віддячитися цьому народові своїм доброзичливим щирим словом-спогодом через журнал «Український Світ». З редакцією можете зв'язатися за моїм посередництвом: Гергарт-Гауптман Стр. 65. 7302 Осерфільдери-2.

Олег Федик,
Німеччина, Штутгарт

МАЛКОЛЬМ МАГТЕРІДЖ — ЛЮДИНА МУЖНЬОЇ ЧЕСНОСТІ

Л. Гамбург на могилі М. Магтеріджа

Жахлива трагедія українського голодомору 1932–33 років є вже загальновізваною історичний факт, чітко зафіксований у свідомості світу, зокрема західних суспільностей.

Але як то було в давньому й недавньому минулому?

Уперті заперечення Москви та її прокомуністичних популістів, пріоритети комерційних міркувань Заходу, а також недостатність документів, зокрема в британських державних архівах, активність збалансованих західних інтелектуалів привалили час не дозволили світові належно зорієнтуватися в причинах і масштабах цього українського національного лиха.

Тому, беручи під увагу ці важкі, несприятливі обставини, виймового значення набувають зусилля і роль Малкольма Магтеріджа, який залишив цей світ на 87 році життя (14 листопада 1990 р.).

Вважаю нашим українським обов'язком з почуттям глибокої вдячності сьогодні визначити й удокументувати діяльність Малкольма Магтеріджа як очевидця українського голодомору і як видатної історичної особи, що протягом довгих десятиліть нагадувала світові про речі й події, які інші намагалися сфальшивувати чи забути.

Насамперед Малкольм Магтерідж залишився в нашій пам'яті як талановитий чоловік з високорозвиненим почуттям інтелектуальної допитливості, громадської відваги, як особистість, що відзначалася мужньою чесністю.

Маючи ці чесноти, Малкольм Магтерідж ще в молодому віці позбувся власних ілюзій. Він був один із перших на Заході, хто назвав СРСР «озброєною безжалісною диктатурою», яка тримається на насильстві й залякуванні. Для нього голодомор 1932–33 років не був випадком чи ідеологічною помилкою Москви, а був формою війни правлячого режиму зі своїм власним народом.

Незперечна заслуга Малкольма Магтеріджа також у тому, що він виступив на багатогранній пресовій сцені Великобританії як перший і основний наочний свідок українського голодомору вже в 1933 році.

Але справа не тільки в документальному зафіксуванні його свідчень і описів. Мається на увазі цінна серія його статей про голодомор, яка з'явилася в «Манчестер Гардіан» наприкінці березня 1933 року та у «Фортнайтлі Рев'ю» 1 травня цього ж року. Ласкава доля наділила Малкольма Магтеріджа довгим і плідним життям, протягом якого він перебував здебільшого у центрі громадської діяльності й публічної уваги. Перш за все як журналіст і публіцист, як редактор, як продюсер і постановник популярних телепрограм і як мандрівний міжнародний лектор. Здобувши доступ до читачів передових газет і до інтелектуальної еліти Великобританії, він перебував у постійному спілкуванні з людьми, які формували громадську думку, впливали на неї, сприяючи її всебічному розвитку.

Ціле своє життя він лишився живим красномовним нагадуванням про заневолення й нещастя частини Європи під комуністичним пануванням.

Малкольм Магтерідж підтримував контакти з українцями з Великобританії, зокрема з Англо-українським товариством, яке певний час очолював його близький приятель Оберон Герберт. Час від часу він брав участь у наших справах і підтримував різні українські ініціативи. Але про все це ширше й докладніше при іншій нагоді.

Костянтин Зеленко,
Англія, Лондон

«ДНІПРО—ТЕМЗА»

Таку назву має

Асоціація українсько-британського співробітництва.

«Дніпро—Темза» заснована в жовтні 1992 року організаціями та фірмами Києва, Сімферополя, Вінниці. Асоціація — добровільне, незалежне, самоврядне об'єднання, створене для встановлення, розвитку й зміцнення широких зв'язків між Україною та Великобританією у найрізноманітніших галузях: економіка, наука, мистецтво, спорт, релігія. Генеральний директор асоціації — Леонід Гамбург. З ним і ведемо бесіду.

Редактор: Пане Леоніде, судячи вже з найменування українсько-британського об'єднання, задум його глибокосяжний.

Леонід Гамбург: Так, назва нашої асоціації — «Дніпро—Темза» — має глибокий символічний зміст. У ньому відображене бажання обмінюватись духовними й матеріальними цінностями, створеними народами двох наших країн на берегах цих історичних річок.

Ми сподіваємося побудувати надійні мости співробітництва — міцні й довговічні, як знаменитий Тауерський міст через Темзу.

Ред.: Чи знаходить ваша громадська організація належну підтримку з боку офіційних структур Британії та України?

Л.Г.: Асоціація встановила постійні контакти з офіційними британськими установами, окремими фірмами і науковими закладами, представниками української діаспори в Великобританії.

У своєму привітанні асоціації від 20 листопада 1992 року Надзвичайний і Повноважний Посол Великобританії в Україні пан Саймон Хіманс підкреслив, що посольство Великобританії всіляко підтримуватиме плідну діяльність асоціації «Дніпро—Темза».

Ця підтримка знайшла своє втілення в практичних справах. Так, за допомогою посольства Англії нам вдалося організувати лікування в Бристольському Королівському госпіталі трирічного сина шахтаря з Донеччини Дмитра Каши, влаштувати різдвяні канікули для 15 українських дівчаток і хлопчиків віком 10—13 років в Великобританії з 22 грудня 1993 року до 5 січня 1994 року, встановити зв'язки з міністерством торгівлі, Британською Радою, Лондонською торговельною палатою та іншими організаціями Англії. Це сприяє авторитетові асоціації в Британії для здійснення її практичної діяльності. Про це свідчить і те, що про діяльність асоціації говорив під час свого візиту до Великобританії в лютому 1993 року Президент України Леонід Кравчук.

Ред.: Пане Леоніде, ви стали офіційним представником в Україні Британської експертно-сервісної служби — БЕСО. Розкажіть, будь ласка, про діяльність цієї організації.

Л.Г.: Асоціація прагне сприяти використання британського досвіду в різних сферах життя України. Ось і ця організація надає допомогу Україні своїми радниками на дуже сприятливих умовах — приймаюча сторона бере на себе лише проживання консультанта. Досвідчені радники БЕСО можуть працювати в Україні від тижня до шести місяців. В 1993 році вже 10 консультантів з Британії

працювали в Луганську, Вінниці та Києві — в учбових закладах і в окремих фірмах. Ми сподіваємося, що українські підприємці скористаються можливістю запросити до себе досвідчених британських фахівців з менеджменту, маркетингу, фінансів. Вони можуть звертатися до нас по телефону-факсу в Києві: 555-45-79.

Ред.: Чи є вже вагомі результати роботи асоціації в цьому напрямі?

Л.Г.: Під час відвідання Британії нам вдалося встановити зв'язки з медичними установами й фірмами, за нашою пропозицією було створено Англо-українську медичну корпорацію, метою діяльності якої є співпраця з Україною у виробництві ліків.

Співдиректори цієї корпорації пан Гарольд Бервін і доктор Малькольм Скотт за нашим запрошенням відвідали Україну.

Вони привезли з собою лікувальні препарати передали як гуманітарну допомогу лікарям Києва та Київської області.

Ред.: Як «Дніпро—Темза» узгоджує свою діяльність із діяльністю громади британських українців?

Л.Г.: Наші друзі з української діаспори створили фонд медичної допомоги потерпілим від Чорнобильської катастрофи. Зараз ми плануємо закупити на ці кошти сучасне британське медичне обладнання для однієї лікарні.

За допомогою українців, що живуть у Британії, зокрема добродіїв Костянтина Зеленка та Тоні Лелів, нам вдалося розшукати могилу Малкольма Маггеріджа у невеличкому місті Робертсбриджі. Малкольм Маггерідж — єдиний журналіст із Британії, який свого часу написав правду про голодомор в Україні в 1932—33 роках.

Ред.: Чим завершила асоціація 1993 рік і які ваші плани надалі?

Л.Г.: У 1993 році асоціація стала членом Товариства зв'язків із зарубіжними країнами «Україна» і взяла активну участь у міжнародній зустрічі «Зарубіжна громадськість і Україна: перспективи співробітництва», що проходила в Києві в грудні місяці.

Асоціація планує зробити все можливе для взаємовигідних стосунків між українськими й британськими організаціями та фірмами для встановлення людських контактів.

Ред.: Пане Леоніде, щиро дякую Вам за люб'язно надану інформацію про добрі справи асоціації «Дніпро—Темза», а також за статтю про Малкольма Маггеріджа, яку Ви передали нам від пана Костянтина Зеленка для публікації. «Український Світ» бажає, аби українсько-британське співробітництво виявило себе на повну силу.

Володимир СЕРГІЙЧУК

НІМЦІ В УКРАЇНІ

Період 1917–1920 років залишив глибокий слід в історії німецького поселення в Україні. Німецькі колоністи не залишилися осторонь тих бурхливих подій, які прокотилися по всій Україні. Так, вони створили спеціальні батальйони та загони самозахисту, що діяли в складі армій Денікіна та Врангеля. Були німці і в більшовицьких формуваннях.

Що стосується співпраці з Українською державою, то німецькі колоністи поставилися до неї з прохолодою. Щоправда, певна кількість кадрових військових служила в українській армії й на флоті, зокрема, генерал С.Дельвіг, полковник Ю.Отмарштейн та інші.

Активнішими в українських справах були німці Галичини, де вони навіть мали свого представника в Українській Національній Раді. Крім того, багато німців західноукраїнського походження перейшли на службу в Українську Галицьку Армію. До таких належали передусім підполковник А.Бізанц, сотник Г.Кох, генерал А.Кравс, генерал Г.Ціріц та інші.

А от буковинські німці в масі виступали за прорумунську політику.

Уряд України уважно поставився до залишених їй у спадок царським режимом проблем українських німців. Так, у червні 1918 року кабінет гетьмана Павла Скоропадського створив при Міністерстві юстиції комісію для вироблення порядку повернення українським німцям сквєстрованого у них під час першої світової війни майна.

Але, як правило, всі німецькі колонії в Україні зазнали 1919 року страшного спустошення у зв'язку з нашествиям Добровольчої Армії генерала Денікіна.

Це розорення особливо далось взнаки 1921 року, коли на півдні України стався неврожай. Він потягнув за собою голод, бо всі хлібні запаси німецьких господарів попередніх років насильно присвоїла комуністична влада через систему продзагонів. І в багатьох випадках, аби врятувати свої сім'ї від голодної смерті, німецькі колоністи змушені були найматися до євреїв, які здавали їм в оренду свої земельні наділи.

Восени 1922 року становище в німецьких колоніях півдня України залишалось дуже важке, особливо у Великоколяцькому, Мелітопольському, Дніпровському та Одеському повітах, які Центральною комісією по боротьбі з наслідками голоду було визнано найбільш потерпілими в Україні. В цих повітах згідно з офіційною статистикою мешкало 126 тисяч німців – майже третина тих, які проживали в Україні.

Не кращим було становище німців і в інших регіонах. Так, обслідування колоній Єлисаветградського повіту засвідчило, що тут харчуються тільки молоком і трав'яним супом.

Мешканці колонії «Шпрингфельд», що поблизу станції Долинська, скаржилися на червоноармійців, розквартированих неподалік: вони нападають на селян, які їдуть на базар з продуктами і відбирають силоміць їх: з'являються в домівках і вимагають прогудувати, після чого, роблячи

повальні обшуки, забирають усе, що їм заманеться, а то й обкрадають господарів.

Багато переслідувань зазнавали німецькі колоністи і від офіційних властей. Так, мешканцям колонії «Нейфельд» перешкоджали повернутися до рідних домівок, стверджуючи, що вони – контрреволюціонери. Тутешній незаможник Гохгальтер заявляв: голова волосного виконкому і начальник міліції взагалі ненавидять німців.

І це не випадково, оскільки місцеві більшовицькі керівники не могли добитися масового вступу німців до комнезамів. Скажімо, в колонії «Нейфельд» зголосився тільки один, в «Карлсруе» комнезам одразу ж розпався, бо «німецький селянин не цікавився комуністичною пропагандою», – визнавав завідувачий німецькою секцією ЦК КП(б)У Гохштегер.

А в цей час головним завданням німецької секції КП(б)У було здійснення продподаткової та посівної «кампанії» і чистка вчителів у колоніях. Особливо при цьому відзначилися, як підкреслюється в звіті Гохштегера за жовтень 1922 року, в Одесі. Тутешня Зелецька волость, до складу якої входили чотири великі колонії, була нагороджена орденом Червоного Прапора «за примерное выполнение продналога, другие немецкие волости той же губернии были одобрены, Грослибентальская волость получила карманные часы».

Але такі «успіхи» у виконанні продподатку викликали й зворотню реакцію, про що свідчать факти виступів населення проти радянської влади. Зокрема, на межі Одеського й Тираспільського повітів було розкрито виступ, у якому також брали участь 35–40 німців. Гохштегер пояснював цю ситуацію таким чином: «В колоніях, где коммунистов нет, задьяют тон кулаки, имеющие экономический перевес, а где парработники имеются, там стоят невозможные у власти».

Однак, прошарок комуністів серед німецьких колоністів був дуже тонкий: на Таганрозький округ, наприклад, нараховувалося лише 2 члени РКП, у 200 колоніях Волині не було жодного німця-комуніста.

Певною мірою причину цього розкриває сам Гохштегер: «Немецкий колонист, который выделяется из остального населения Украины своей хозяйственной способностью, и до сих пор благодаря его языку, религии и нравам составляет себя как особый элемент, и требует особое методы по их работе. Он еще в меньшей мере как украинский крестьянин поддается пустым словам и обещаниям. Так как он любит порядок и последние годы в старом режиме как немец был сильно утнетен, можно было бы легче притянуть к советской власти, если она ему даст порядок и защиту от насильствия».

Рятуючись від голоду, разом з українцями Поволжя в Україну потягнулися й їхні сусіди – німецькі колоністи. Крім того, в німецьких колоніях Одеської губернії прийняли 600 голодуючих дітей Поволжя, колоністи Житомирського повіту взяли на своє утримання 400 дітей з Маріупольського повіту. Три делегації колоністів з України виїжджали до Німеччини й Швейцарії, де агітували за допомогу голодуючим у Радянській Росії.

Але ці поїдки стали можливими вже пізніше, коли голод в Україні не можна було замовчувати. Тільки тоді українське представництво в Берліні запропонувало матеріал для випуску спеціального присвяченого Україні номера журналу робітничої допомоги голодуючим «Soviet Russland im Bild».

Початок – у ч. 1-2 '93

Завдяки зв'язкам з німецькими колоністами, які покинули Україну, але ще збиралися туди повернутися згодом, вдалося добитися кредитного асигнування рейхстагом 100 мільйонів марок на відбудову господарства німців-колоністів України, потерпілих від неврожаю. Реалізуючи виділені кошти, фірма Петера Вестена доставила в Україну два пароплави з посівним матеріалом і продовольством.

До речі, уряд Радянської України не поспішав приймати назад усіх німців-колоністів. Так, у жовтні 1921 року Голова Раднаркму України Християн Раковський повідомив постпреда в Берліні Аусема: «Старых немецких колонистов из Аргентины, возвращающихся на Украину с сельскохозяйственным инвентарем, мы, безусловно, примем. Нами здесь оказывается всяческое содействие украинским немцам-колонистам для использования их хозяйственного опыта».

А українські німці-колоністи, які на початку 20-х років опинилися на своїй історичній Батьківщині, належали до тієї категорії, що за класовими ознаками не завжди задовольняла керівників УРСР. Серед них були вислані царським режимом під час першої світової війни, ті, хто виїхав добровільно на заробітки або під тиском німецьких окупаційних властей у 1918 році, мобілізовані Денікіном і Врангелем у районі німецьких колоній, а також окремі емігранти, що залишили Україну в період падіння Російської імперії.

Ось чому українські радянські дипломати в розмовах з бажаними повернутися в Україну обмежувалися фразами, мовляв, будемо відправляти вас на попереднє місце проживання, якщо будете брати з собою інвентар і посівний матеріал.

Ускладнення викликало і те, що уряд УРСР дозволяв рееміграцію німців-колоністів лише в лівобережні райони. Це мало дивний вигляд, оскільки саме на Правобережжі знаходилися Одеська, Миколаївська та частина Катеринославської губерній з великими масивами вільної землі, зрештою з історичними центрами німецької колонізації.

Аналіз досі невідомих архівних документів засвідчує: труднощі, з якими зустрілися німці-колоністи в цей період, значною мірою обумовлювалися штучно створеною ситуацією, до чого доклали зусиль більшовики України. Зокрема, німці України, можна вважати, зазнавали переслідувань через те, що Німеччина прийняла до себе українську еміграцію. Так, не маючи можливості вплинути в цьому плані на офіційний Берлін, представник УРСР у Німеччині Аусем радив у грудні 1921 року тодішньому Голові Раднаркму і наркму закордонних справ Радянської України Раковському «сделать пару затруднений для немцев в Харькове и Одессе».

Особливу увагу в своїй роботі серед німецького населення України ЦК КП(б)У приділяв у цей час менонітам, яких нараховувалося до 100 тисяч, зважаючи на релігійну замкненість цієї групи.

Як свідчать документи, крім загальних завдань, що їх здійснювали органи ОДПУ з «обслуговування» німецьких колоній за дорученням партії більшовиків, стосовно менонітів виділялося два специфічні напрямки: контроль над «Союзом нащадків голландських вихідців» та виявлення менонітських проповідників.

На думку українських чекістів, "Союз нащадків голландських вихідців" з центром у Харкові «ведет скрытую политическую деятельность в направлении ограждения

менонитских масс от советского влияния, с другой стороны СПГВ, будучи связанным с менонитскими организациями Америки, Канады, Германии, Голландии и других стран, стремится осуществить так называемую политику единства интересов менонитов во всем мире, отсюда стремление быть возможно меньше зависимыми от того государства, на территории коего проживают. Такие факты, как эмиграция 1925 года, не что иное, как плановая переброска двух с половиной тысяч человек (2500) в Канаду, заранее предусмотренная Канадской и Украинской организацией, что подтверждается документальными данными, имеющимися в распоряжении ГПУ...

Помимо освещения деятельности проповедников нами нащупывается нарождающееся течение, высказывающееся за необходимость отказа менонитов от привилегий, основанных на религии. Это течение мы намерены развить в целях разложения менонитской массы и подрыва ее сплоченности».

На своєму засіданні 4 вересня 1925 року Політбюро ЦК КП(б)У вирішило реорганізувати "Союз нащадків голландських вихідців" в Україні. Зокрема, крім чисто господарських заходів, якими передбачалося «вовлечение этого реорганизованного союза как кооперативную организацию в общую сеть и систему» радянської кооперації, передбачалися й політичні:

«...ж. Поручить немсециям принять соответствующие меры к расслоению менонитов изнутри путем создания соответствующей базы-актива, на которую было бы можно опереться.

з. Добиться на ближайшем съезде при перевыборах Правления Союза изменения состава такового за счет выдвигания советски настроенных людей из низов.

и. Считать принципиально возможным выпуск за границу тех, кои распродали свое имущество и имеют на руках паспорта».

Здійснюючи ці заходи, радянська влада почала регулювати землекористування в менонітських колоніях, виділення їх в окремі сільради й райони. Крім того, з метою залучення трудового населення до радянського будівництва було переглянута списки менонітів, які раніше були позбавлені виборчих прав до Рад. Відтепер меноніти звільнялися від строївої служби в Червоній Армії, їхні культурні заклади фінансувалися з місцевого й державного бюджету.

Завдяки цим заходам значно скоротилась еміграція серед менонітів-селян, яка загрожувала набрати великих розмірів (з бажаних виїхати 25000 менонітів на кінець 1925 року Україну залишило лише 4000).

Але, як і раніше, керівників Радянської України непокоїв «Союз нащадків голландських вихідців», що вважався серйозною перешкодою комуністичній владі в здійсненні її політики в німецькому селі. Особливо велике невдоволення влада виявляла до керівників менонітської організації, яких бачили лише як колишніх поміщиків, заводчиків, а відтак вороже настроєних і до спроби соціалістичних перетворень, і до органів державного управління взагалі. Документи ЦК КП(б)У підкреслюють ту обставину, що, мовляв, саме керівництво згаданої спілки винне в тому, що в менонітському Молочанському районі з 26000 населення тільки 60 осіб вступили в комітети незаможних селян, 7 — до комсомолу, «а членов партии еще меньше».

Продовження — в подальших числах

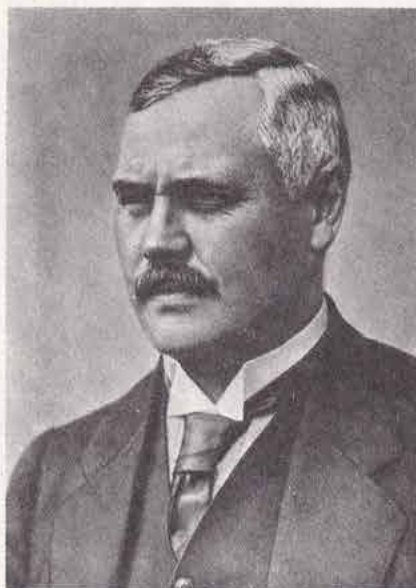
Віктор ГРИЩЕНКО

АСКАНІЯ-НОВА

«Частина цілинного степу, захищена й недоторкана, буде такою ж прекрасною, як завжди».

Л. Хейц

Історія Асканії-Нової – невід’ємна частка української історії. Ви краще пізнаєте це, коли самі приїдете в Асканію-Нову та все побачите на власні очі, а потім ще й почитаете чудову книгу «Рай у степу, або Пригоди родини Фальц-Фейнів», написану Л.Хейцем і видану у Штутгарті 1979 року (англійською її переклав небіж останнього власника Асканії-Нової, Фрідріха Фальц-Фейна, барон Едвард Фальц-Фейн). Дещо в цій публікації взято з тієї книги та з архівів.

Минулого року я вперше побував у Асканії-Новій і привіз звідти багато вражень, і чудових, і невеселих. Зараз Асканія-Нова – не тільки селище, Український науково-дослідний інститут тваринництва ім. М.Ф. Іванова, ботанічний сад, зоопарк, а й багато інших, досить розвинутих господарств. Селище – занедбаного совдепівського стандарту, а вже головний корпус інституту за яким, наче ліс, стоїть дендропарк, має значно кращий вигляд, і єдина гарна дорога з квітниками та стрункими деревами обабіч підкреслює цей контраст. Сумно почуваш себе після відвідин садиби Фальц-Фейнів. Добрі враження залишаються хіба від прогулянки по зоопарку та біля ставків з лебедями й безліччю інших птахів. Ще кращі враження від дендропарку і зовсім незабутні – від степів, де вільно відчуває себе все живе.

Майже все це було створено працею покоління німецьких колоністів та українських селян ще за Російської імперії.

У 1763 році імператриця Катерина II надала право емігрантам усієї Європи селитися в Росії, дістаючи у володіння землю. Серед перших поселенців був німецький селянин Йохан Фейн, який, не витримавши знущання офіцера в армії герцога Вюртембурзького, втік до Росії. Важкою працею протягом цілого життя в цілинних скіфських степах він створив добре господарство. Його син Фрідріх Фейн (народився 1794 року) успадкував батьківську садибу та збільшив її в кілька разів. Він був відомий землевласник і фахівець-тваринник.

У 1855 році імператор Олександр II побував у садибі Фейнів і нагородив Фрідріха Фейна золотим перстнем з чорним діамантом із зображенням двохголоваго орла й сказав: «Я хотів би мати більше таких підлеглих, як Ви, Фейн. Ваша родина менш ніж сто років у Росії, але зуміла створити зразкову ферму». Фрідріх Фейн мав єдину доньку й трьох онуків, тому він звернувся до царя з таким проханням: «Я був би щасливий, аби мої онуки мали право носити прізвище Фейнів». «Я дарую їм це право», – відповів цар. Він також нагородив Фейна спадковим статусом почесного громадянина. Зять Фейна мав прізвище Фальц, і відтоді нащадки Фейна стали писатися подвійним прізвищем – Фальц-Фейн.

Під час Кримської війни відбулася пам’ятна зустріч Фальц-Фейна з Толстим. Двоє офіцерів стояли тоді поруч біля братньої могили й засуджували війну як злочин проти Божого Творіння. Відтоді розпочалася дружба сім’ї Фейнів з великим письменником – Львом Толстим.

16 серпня 1856 року Фрідріх Фейн придбав Асканію-Нову, яка з 1828 року належала герцогам Анхальтським. Ще тоді герцог Фердинанд Анхальтський поселився в південно-українських степах, освоїв землі площею в 150 тисяч акрів і назвав їх Асканією-Новою на честь свого роду, який мав ще титул графів Асканійських.

У 1864 році Фрідріх Фейн помер, а його внук Фрідріх Фальц-Фейн успадкував Асканію-Нову й ще придбав багато землі. Його знали як одного з кращих у Росії тваринників. 1896 року Фрідріх Фальц-Фейн посилає на ярмарок до Нижнього Новгороду призових корів, овець, зразки вовни й кілька коней. Зразки й тварини з Асканії-Нової здобули призи.

На тому ярмарку граф Вітте представив Фальц-Фейна Миколі II: «Ваша Величносте, це – є король серед тваринників», «Я чув, що Ви забезпечуєте армію кращими верховими кіньми», – мовив цар. «Це не так і важко для мене, Ваша Величносте. Я успадкував першокласних англійських коней від свого батька. Вони були поліпшені схрещенням з добірними арабськими кобилами та досвідченими кіньми Пржевальського. Тому я мав успіх у виведенні ідеального кавалерійського коня для армії». «За що Ви й одержали золоту медаль сьогодні», – сказав цар. Це легко сказати, але за тим були роки величезної праці та досвід кількох поколінь родини Фейнів. Крім наукового розведення тварин, Фальц-Фейн мав наміри створити найбільший у світі відкритий зоопарк та великий природний парк для звірів. І крок за кроком Фальц-Фейн здійснював свою мрію. Він роздобув для свого зоопарку антилоп, бізонів, газелей, страусів, коней, верблюдів, зебр, слонів, лам, а також багато гібридів. Збудував дуже ефективну систему водопостачання, і Асканія-Нова стала оазою серед степу. Ніхто й не мріяв, що там можуть рости такі дерева, як бук, в'яз, клен, дуб, ясен, акація, тополя, шовковця й навіть багато видів ялин, виписаних із-за кордону. Асканія-Нова стає справжнім раєм у самому серці степу.

Цар Микола II вирішив відвідати Асканію-Нову. Це сталося не без ентузіазму члена Російського географічного товариства генерала Козлова, який писав про райський куточок у степу на сторінках провідних газет.

Найперше цар висловив захоплення системою водопостачання: «Водозабезпечення, що Ви тут маєте, схоже на міраж. А скажіть мені, шановний Фейне, скільки видів тварин ви тримаєте?» «В мене 58 різних видів ссавців та 402 види птахів. Я розпочав з однієї зграї птахів, одного ведмеда, одного вовка, одного оленя, однієї косулі, білого зайця в одній загорожі. То було у 1884 році», – відповів Фальц-Фейн. «Але люди повинні мати можливість все це бачити, Фейне». «Вони мають таку можливість. Крім безлічі вчених, які приходять сюди, нас відвідують цілі групи, особливо школярі. Я навіть найняв 10 чоловік для супроводження таких відвідувачів. А мій музей, де є багато експонатів із скіфських могил, також викликає великий інтерес. Ми маємо зброю, посуд, монети, датовані VII століттям до нашої ери, і все це записано в каталоги. Молоде покоління має знати скіфів, які володіли всією землею між Дніпром і Доном». Ця зустріч відбулася перед самісіньким початком Першої світової війни.

Всі нещастя й злигодні, які завжди супроводжують війни, не обминули і Асканію-Нову. А потім налетів на Україну жорстокий шторм революції, змітаючи все, що було надбано віками. Фальц-Фейна заарештували, але завдяки захисту вчених, серед яких був професор М.Ф.Іванов і директор Московського зоопарку, його звільнили. У хаосі революції загинула мати Фрідріха. А всю велику родину Фальц-Фейнів і з нею багато німецьких переселенців, які більшістю були лояльні підлеглі й служили в Російській армії, розкидано по цілому світу. Фрідріх Фальц-Фейн був змушений виїхати до Німеччини й помер 1920 року в 57 літ. Поховано його в Берліні.

Асканія-Нова стає народною власністю. Професора М.Ф.Іванова, який вже мав наукові контакти з Фальц-Фейном у 1904 році, призначено директором Інституту тваринництва.

Після Другої світової війни (у 1956 році) Асканію-Нову було передано під контроль Академії наук України. Нині Асканія-Нова – Державний степовий заповідник. Разом з Українським науково-дослідним інститутом тваринництва степових районів ім. М.Ф.Іванова, заводами племінної худоби вона становить велике господарство, перед яким зараз виникло багато проблем.

На базі усіх цих господарств можна створити першокласне науково-агротехнічне підприємство нового типу. Але такому підприємству, як свого часу родині Фальц-Фейнів, необхідна свобода. І водночас із відродженням генофонду рослинного й тваринного світів ми відроджуватимемо й генофонд людини. Поза сумнівом,

економічні можливості такого підприємства були б потужні. І справа Фальц-Фейнів не загинула б, а стала б основою відродження краю.

Загалом же це стосується проблеми відновлення німецьких поселень в Україні. Вони засвідчили свою продуктивну життєздатність у цілому її організмі.

ХЛІБОРОБСТВО

Український народ здавна був відомий як хліборобська нація. Струмки й цілі потоки збіжжя текли з України навсібіч, забезпечуючи хлібом ледь не пів-Європи та ще й трохи Азії. Напередодні першої світової війни український селянин вирощував понад 7% світового врожаю зерна.

Постає природне питання: за рахунок чого досягалися такі показники? Адже площа України становить якісь частки одного відсотку суходолу планети, а її людність за своєю чисельністю поступається багатьом державам. У пошуках відповіді одразу згадують ґрунти – українські чорноземи, знамениті своєю продуктивністю. І це справедливо. Ведуть мову про українського хлібороба, який, нерідко всупереч долі та обставинам, своїм безмежно поштивим та відданим ставленням до землі здобував від неї належну віддачу. І це також правда. Але поза увагою нерідко полишають ще й третій складник – продуктивну людську думку, особливий устрій ментальності українця, які дозволяли йому, за однакових умов досягати значної переваги у хліборобстві порівняно із своїми сусідами.

Згадаймо, що навіть за важких часів царизму українська аграрна наука займала чільні позиції у світі. Доробок Левка Симиренка, всесвітньо відомого помолога, творця понад 3000 сортів культурних рослин, автора фундаментальної тритомної «Помології», склав би честь будь-якій країні. А ще ж були, скажімо, праці львівського просвітителя А.Барти – «Як рілю управляти, як сіяти і як збирати?» (1888), Є. Чикаленка – «Розмови про сільське господарство» (кілька десятків видань), А. Терниченка – «Курс хліборобства» (1918), низка праць інших вчених.

Прикметно, що молода держава Українська Народна Республіка, яка постала у розпал першої світової війни, проголосивши стратегію нейтралітету, свою розбудову почала зі справ виключно гуманітарних: українізації освіти, створення Всеукраїнської Академії Наук, Національної Книгозбірні та заснування Міністерства Хліборобства, до складу якого входив один із перших у світі відділ охорони природи. Не менш показовим і, на жаль, трагічним, було й те, що вже через декілька років людність України дала «поживу» дослідникам іншого капіталу, які вивчили вплив недоїдання на людину: у хліборобській державі чужинці зуміли влаштувати голодомор. З того часу і досі Україна недоїдає – такими руйнівними виявились наслідки нищення політичних українських структур, хліборобської культури нації і питомої аграрної науки.

Валентин КРИСАЧЕНКО